

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ
(ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ)

Α' ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

Ομάδα συγγραφής: Κυριακή Διαλησιμά
Ευαγγελία Κουτρομπέλη

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Κώστας Μπαλάσκας, Σύμβουλος

Επιτροπή κρίσης
Αθανάσιος Βερτσέτης
Αγγελική Στασινοπούλου
Κώστας Σταύρου

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**

Κ. Διαλησμά - Ε. Κουτρομπέλη

**ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ
Α΄ ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ**

**ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΕΡΟΣ Β' - ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ**

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Επιλογή βιβλιογραφίας ..... σελ. 6
- Πέντε επισημάνσεις για το
σχολικό βιβλίο ..... σελ. 10
- Προτάσεις για τη διδασκαλία
της "Εισαγωγής" ..... σελ. 10
- Βιβλίο 1^ο ..... σελ. 22
- Βιβλίο 3^ο ..... σελ. 48
- Τα Σικελικά (Βιβλίο 6^ο-7^ο) ..... σελ. 70
- Βιβλίο 6^ο ..... σελ. 72
- Βιβλίο 7^ο ..... σελ. 75
- Επίμετρο
  - 1. Αρχαίο κείμενο ..... σελ. 95
  - 2. α) Λόγος και αντίλογος για
το Θουκυδίδη ..... σελ. 106
  - β) "Περί ύφους" του Θουκυδίδη ..... σελ. 124

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Κείμενο – Σχολιασμένες εκδόσεις – Μεταφράσεις

1. Thucydides, *Historiae* (κριτική έκδοση: H. S. Jones – J. E. Powell), Oxford
2. Thucydide, *La Guerre du Péloponnèse*, (κείμενο και γαλλική μετάφραση L. Bodin – J. de Romilly), “Les Belles Lettres” (Budé), Paris

***

3. Ε. Λαμπρίδη, *Θουκυδίδου Ιστορία*, τόμ. 1-4, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1962 (με εισαγωγή του Ι.Θ. Κακριδή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια)
4. Γ.Δ. Ζηκίδης, *Θουκυδίδου Πελοποννησίων και Αθηναίων πόλεμος*, τομ. Α-Γ, Παπαδήμας, Αθήνα 1986³ (κείμενο, μετάφραση Α. Βλάχου, σχόλια)
5. E. Marchant, *Thucydides, Book I*, Bristol, Classical Press, 1982 (με εισαγωγή, κείμενο και σχόλια στα αγγλικά)
6. Ξιφάρας Π. *Θουκυδίδη Πελοποννησιακός πόλεμος*, τομ. Α', Ζαχαρόπουλος, Αθήνα (με εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια)
7. K. J. Dover, *Thucydides, Book VI και VII*, Oxford 1965 (δύο τόμοι με εισαγωγή, κείμενο, σχόλια στα αγγλικά)

***

8. A. W. Gomme, *A historical commentary on Thucydides*, vol. I, Book I, Oxford 1945, vol. II, Books II-III, 1956 (με εισαγωγή, χωρίς κείμενο, και εκτενέστατο λεπτομερειακό σχολιασμό λεξιλογικό, πραγματολογικό, ερμηνευτικό, στα αγγλικά)
9. A.W. Gomme, A. Andrews, K.J. Dover, *A historical commentary on Thucydides*, vol IV, Books, V₂₅-VII, Oxford 1970 (χωρίς κείμενο με εκτενέστατο σχολιασμό στα αγγλικά)
10. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I, Oxford 1991 (χωρίς κείμενο, με σχόλια στα αγγλικά)

***

11. Άγγελος Βλάχος, *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου* (μετάφραση), τόμοι 1-4, Γαλαξίας, 1968 [= Α. Βλάχος, *Θουκυδίδου Ιστορία*, (Μετάφραση), Εστία, Αθήνα 1998]
12. Ε. Σούλης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (Τα Σικελικά), ΟΕΔΒ, Αθήνα (μτφρ.)

Β. Γενική βιβλιογραφία

α. Για την εποχή

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Γ1, σελ. 125 και εξής, Εκδοτική Αθηνών. (Για τις σχέσεις Αθήνας-Σικελίας πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, σελ. 139-152)
  2. Χ. Μπένγκτσον, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, «Μέλισσα», Αθήνα 1979
  3. Botsford - Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Μ.Ι.Ε.Τ. (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα 1995⁴.
- ***
4. Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετάφραση Α. Τσοπανάκη), Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 632-669
  5. Α. Μπανάρ, *Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός*, τόμος 3, Θεμέλιο, 1983

β. Για τον συγγραφέα και το έργο

6. R. Connor, *Thucydides*, Princeton, 1984
7. J. Finley, *Θουκυδίδης* (μετάφραση Τ. Κουκουλιός), Παπαδήμας, Αθήνα 1997
8. Α. Παναγόπουλος: *Θουκυδίδης. Αιχμάλωτοι, Όμηροι, Εξόριστοι, Φυγάδες και Πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό πόλεμο*, Όμβρος, Αθήνα 1996
9. Α. Παναγόπουλος, *Θουκυδίδη Έβδομο βιβλίο*, Αθήνα 1996
10. Π.Ε.Φ. (Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων), *Σεμινάριο 8* (Μορφωτική αξία και διδακτική των ιστορικών κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας), Αθήνα, 1987
11. J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη* (μετάφραση Ε. Κακριδή), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988
12. J. de Romilly *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη* (μετάφραση Σ. Βλοντάκη), Παπαδήμας, Αθήνα 1994
13. J de Romilly, *Γιατί η Ελλάδα;* (μετάφραση Α. Αθανασίου-Κ. Μηλιαρέση), Το Άστυ, Αθήνα 1996
14. Β. Θεοδώροπουλος, *Θουκυδίδης Επίκαιρος*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1988
15. H.D. Westlake, *Individuals in Thucydides*, Cambridge 1968

Γ. Άρθρα σε εκπαιδευτικά περιοδικά

1. Β. Αναστασιάδης, «Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών: επιλογή Ελληνό-γλωσσης Βιβλιογραφίας», *Φιλολόγος* 74, 1993, 302-315
2. Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 34-52
3. Κ. Γραικός (= Κ.Ν. Παπανικολάου), «Ερμηνευτική προσέγγιση στα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 7, 1978, 107-120, 8, 1979, 93-106
4. Γ. Δημητράκος, «Θουκυδίδης, ο κορυφαίος πολιτικός στοχαστής», *Τα Εκπαιδευτικά* 27-28, 1992, 46-61
5. Α. Δρουκόπουλος, «Η διδασκαλία του Θουκυδίδη στη Β' Λυκείου», *Νέα Παιδεία* 44, 1987, 119-136, 45, 1988, 105-117
6. Ν. Κοτσελίδης, «Θουκυδίδης: Διδασκαλία-Προβληματισμοί», *Φιλολόγος* 45, 1986, 218-229
7. Κ. Ν. Παπανικολάου, «Θουκυδίδης», *Νέα Παιδεία* 4, 1978, 73-80
8. J. de Romilly, «Το θέμα της τιμής στο έργο του Θουκυδίδη» (μετάφραση Α. Στέφος), *Φιλολογική* 66, 1999, 7-16
9. Ε. Σούλης, «Ρητορικοί λόγοι στους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς», *Σεμινάριο* 4, Π.Ε.Φ., Αθήνα 1984, 39-51
10. Ε. Σούλης, «Ο Θουκυδίδης και το πολιτικό και διανοητικό περιβάλλον του», *Νεοελληνική Παιδεία* 1, 1985, 100-117
11. Ε. Σούλης, «Πώς αντιλαμβάνεται ο Θουκυδίδης τη χρησιμότητα της ιστορίας του», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 53-58
12. Α. Στέφος, «Θουκυδίδη Ζ 84 – (Ο Ασίναρος ποταμός) Ομήρου Φ. 1-21 (ο Σκάμανδρος ποταμός) δύο παράλληλα χωρία», *Νέα Παιδεία* 87, 1998, 160-165
13. Χ. Χρηστίδης, «Τα Σικελικά της Γ' γυμνασίου», *Νέα Παιδεία* 58, 1991, 95-105
14. D. Westlake, «Τα πρόσωπα στο Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 41, 1987, 94-104, 42, 1987, 127-134

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*

Ιανουάριος-Μάιος (3 ώρες/εβδ.)

Βιβλίο 1. Εισαγωγικά, Κεφ. 24, 25, 26	:	6 ώρες
Κεφ. 27, 28	:	4 ώρες
Κεφ. 29, 30	:	4 ώρες
Κεφ. 31 (πρωτότυπο) και Κεφ. 32-36 (δημηγορία Κερκυραίων, μετάφραση)	:	4 ώρες
Κεφ. 37-43 (μετάφραση, δημηγορία Κορινθίων) και κεφ. 44 (πρωτότυπο)	:	4 ώρες
Γενική θεώρηση	:	1 ώρα
ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	23
Βιβλίο 3. Εισαγωγικά και κεφ. 70	:	2 ώρες
Κεφ. 71-74	:	5 ώρες
Κεφ. 75	:	2 ώρες
Κεφ. 76-78	:	3 ώρες
Κεφ. 79-80	:	2 ώρες
Κεφ. 81-83	:	5 ώρες
Γενική θεώρηση	:	2 ώρες
ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	21
Βιβλίο 6. Εισαγωγικά και κεφ. 30, 31, 32	:	7 ώρες
Βιβλίο 7. Εισαγωγικά και κεφ. 75	:	3 ώρες
Κεφ. 76-77	:	3 ώρες
Κεφ. 84-87	:	5 ώρες
Γενική θεώρηση	:	2 ώρες
ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	20

* Και ο προγραμματισμός του Π.Ι. και ο προτεινόμενος εδώ είναι απλώς ενδεικτικοί.

ΠΕΝΤΕ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

• Για το αρχαίο κείμενο χρησιμοποιήθηκε η έκδοση της Οξφόρδης *Thucydides Historiae* των **H.S. Jones** και **J.E. Powell**.

• Κάθε διδακτική ενότητα περιλαμβάνει:

1) λεξιλόγιο (και στοιχεία ετυμολογίας)

2) πραγματολογικά και ερμηνευτικά σχόλια

3) Ερωτήσεις-ασκήσεις (κατανόησης κειμένου, γραμματικές, συντακτικές, παραγωγής λόγου και εξοικείωσης με την αρχαία γλώσσα σε συνδυασμό και με τη νεοελληνική της συνέχεια)

4) θέματα για συζήτηση

• Όπου το αρχαίο κείμενο προσφέρεται, οι ερωτήσεις και τα θέματα για συζήτηση επισημαίνουν και σχολιάζουν ενέργειες, καταστάσεις, πάθη που παρουσιάζουν ομοιότητες με τη σημερινή εποχή, ώστε ο μαθητής, κατάλληλα καθοδηγούμενος, να καταλάβει ότι πράγματι το έργο του Θουκυδίδη είναι «κτῆμα ἐς αἰεί».

• Τα ερμηνευτικά σχόλια, όπως και οι ερωτήσεις-ασκήσεις και τα θέματα για συζήτηση, είναι ενδεικτικά, όχι υποχρεωτικά και δεν είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν όλα στη διδασκαλία. Είναι αυτονόητο ότι ο διδάσκων μπορεί να χρησιμοποιεί δικά του σχόλια και ασκήσεις που θα υποστηρίζουν την προσωπική του ερμηνευτική προσέγγιση.

• Τα «θέματα για συζήτηση» αυτούσια, σε συνδυασμό με τις ερωτήσεις κατανόησης ή με τροποποιήσεις, κατά την κρίση του διδάσκοντος, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ως συνθετικές-δημιουργικές εργασίες.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ «ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ» ΣΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

– Θα διδαχθούν αναλυτικά τα κεφάλαια για τη ζωή και το έργο του Θουκυδίδη (Οδηγίες του Π.Ι.) (σελ. 13-14 και 18-28 του σχολικού βιβλίου)

– Οι πλαγιότιτλοι των κεφαλαίων υπογραμμίζουν τα καιρία γεγονότα της ζωής του Θουκυδίδη και τους βασικούς άξονες του έργου του. Ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής, αντιστοίχισης, σωστού-λάθους (που θα ετοιμάσει ο διδάσκων κατά την κρίση του) σε συνδυασμό με τις ερωτήσεις σύντομης ανάπτυξης του σχολικού βιβλίου (σελ. 37-38, Ερωτήσεις 5-8, 10-14) θα δώσουν στο μαθητή τις απαραίτητες «εισαγωγικές» γνώσεις για την προσέγγιση του αρχαίου κειμένου.

– Ο διδάσκων, κατά την αναλυτική επεξεργασία του αρχαίου κειμένου, μπορεί να επανέρχεται σε σχετικά προς το συγκεκριμένο κείμενο σημεία της «Εισαγωγής» ή να τα χρησιμοποιεί ως συμπληρωματικό υλικό. Να σημειωθεί ότι τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται στην ενότητα «Γλώσσα και Ύφος» (σελ. 26 εξ. του σχολικού βιβλίου) προέρχονται κυρίως από τα διδακτέα κεφάλαια του πρώτου, τρίτου, έκτου και έβδομου βιβλίου των *Ιστοριών*.

– Για την ένταξη των γεγονότων στο ιστορικό τους πλαίσιο μπορεί να γίνει αναφορά στο Χρονολόγιο του σχολικού βιβλίου (σελ. 39 εξ.). Μπορεί επίσης ο διδάσκων να αξιοποιήσει το κείμενο του Ε.Μ. Σούλη που ακολουθεί. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο βραχύβιο περιοδικό της ΕΛΜΕ Β' και Δ' Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής *Το Τεύχος*:

1. Ο Περικλής στόν Επιτάφιο στους νεκρούς της πρώτης χρονιάς του Πελοποννησιακού πολέμου, αναλύοντας τον τρόπο ζωής που είχε δημιουργηθεί στο μητροπολιτικό κέντρο της αυτοκρατορίας, την Αθήνα, χάρις στο δημοκρατικό πολίτευμα λέγει και τα εξής: Επειδή το κράτος μας είναι τόσο μεγάλο εισάγονται σε μας τα προϊόντα, που παράγονται σ' όλο τον κόσμο· και έχουμε την καλή τύχη να καρπωνόμαστε με όμοια σιγουριά και απόλαυση τα καλά που παράγονται στον τόπο μας και τα αγαθά που παράγουν άλλοι άνθρωποι στον κόσμο (2.38). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, αλλά και από κάποιο φανατικό ολιγαρχικό, πού πιθανώς, λίγα χρόνια προ του Πελοποννησιακού πολέμου, έγραψε ένα φυλλάδιο επικριτικό για τη δημοκρατία, το οποίο σώθηκε με τα έργα του Ξενοφώντα ως «Αθηναίων Πολιτεία». Στο φυλλάδιο αυτό γράφει ο ανώνυμος ολιγαρχικός: Αλλά αν χρειάζεται ν' αναφέρουμε και μικρότερες ωφέλειες, που έχουν οι Αθηναίοι εξαιτίας της κυριαρχίας τους στη θάλασσα, πρώτον έχουν ανακαλύψει διάφορους τρόπους απολαύσεων, καθώς επικοινωνούν με άλλες πόλεις σε διάφορα μέρη. Έτσι ό,τι είναι ευχάριστο στη Σικελία, στην Ιταλία ή στην Κύπρο ή στην Αίγυπτο ή στη Λυδία και τον Πόντο ή στην Πελοπόννησο ή οπουδήποτε αλλού, όλα αυτά έχουν συ-

γκεντρωθεί στην Αθήνα, εξαιτίας της κυριαρχίας της στη θάλασσα («Αθηναίων Πολιτεία» 2.7).

2. Στην Αθήνα του Περικλή συγκρούονταν δυο τρόποι ζωής: ο παλιός, ο αριστοκρατικός, που προσπαθούσαν να συντηρήσουν οι ολιγαρχικοί και στηρίζονταν στη διάκριση με βάση την καταγωγή και την έγγρειο ιδιοκτησία και είχε ως ιδεώδες τη σχολή για τους απογόνους των παλιών γενών, και ο νέος τρόπος ζωής της δημοκρατικής πολυπραγμοσύνης, δηλ. της πολιτικής και επιχειρησιακής δραστηριότητας, ο οποίος τρόπος έδωσε οικονομική άνεση σ' όλους τους ελεύθερους, αλλά και στους δούλους που εργάζονται στο ναυτικό («Αθηναίων Πολιτεία» 1. 10-12). Γιατί, όπως γράφει ο Πλούταρχος, («Περικλής» 12.4), οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στην Αθήνα σχεδόν ὅλην ποιουσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν. Με το νέο πολίτευμα και την αυτοπεποίθηση που απέκτησαν οι Αθηναίοι, μετά τις νίκες κατά των Περσών, έδιναν στους άλλους Έλληνες την εντύπωση, που αποκαλύπτουν στη Σπάρτη οι Κορίνθιοι, λαός επίσης δραστήριος και επιχειρησιακός πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μῆτε αὐτοὺς ἔχειν ἤσυχίαν μῆτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἔαν (1.70.9). Το σύστημα αξιών, που βλέπει ο Περικλής να δημιουργείται μέσα στις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της επεκτεινόμενης δημοκρατίας και που άμεσα ή έμμεσα αντιδιαστέλλει με τον τρόπο ζωής των εχθρών της δημοκρατίας, είναι πραγμάτωση της ελευθερίας. Οι Αθηναίοι, στην καθημερινή τους ζωή, δεν βλέπουν με καχυποψία ο ένας τον άλλο, ούτε αγανακτούν με τον τρόπο ζωής που προτιμάει ο συμπολίτης τους. Η πειθαρχία στους νόμους και ο σεβασμός στους άρχοντες πηγάζουν από εσωτερική παρόρμηση (2.37). Οι Αθηναίοι αγαπούν την ομορφιά συνδυασμένη με την απλότητα και καλλιεργούν τη σκέψη, χωρίς να χάνουν την ενεργητικότητα που απαιτούν άλλοι τομείς της ζωής. Ο πλούτος είναι μέσο για έργο και όχι ευκαιρία για καύχηση. Η παραδοχή της φτώχειας δεν είναι ντροπή, όσο ντροπή είναι να μη κάνει κανείς ό,τι μπορεί για ν' αποφυγει τη φτώχεια (2.40). Τις αξίες αυτές βλέπει ο Περικλής να δημιουργούνται στην ἔμμισθον πόλιν, όπου η πολιτική ελευθερία και η

συσσώρευση πλούτου δίνουν τις προϋποθέσεις για πληρέστερη απελευθέρωση του ατόμου.

3. Οι συγγραφείς της κλασικής εργασίας «The Athenian Tribute List», B.D. Merritt, H.D. Wade-Gerry και M.F. McGregor, τ. I-IV, Cambridge-Mass 1939-53, έχουν μελετήσει από τις επιγραφές που σώθηκαν τους φόρους που πλήρωναν στην Αθήνα οι πόλεις-κράτη, οι οποίες είχαν ενταχθεί στη Συμμαχία της Δήλου. Υπάρχουν πληροφορίες για την περίοδο 453-420 και για τις αναπροσαρμογές των φόρων. Για να κατανοηθεί σχετικά η αγοραστική δύναμη των 460 ταλάντων ή των 350 το χρόνο, που έμπαιναν στην Αθήνα ως συμμαχικός φόρος, ας λάβουμε υπόψη ότι ένα σολώνειο τάλαντο ισοδυναμεί με 5.044 χρυσά φράγκα. Στους καταλόγους του φόρου, που έχουμε μέχρι σήμερα, αναγράφονται 35 πόλεις από την περιοχή της Ιωνίας, 45 από τον Ελλήσποντο και την Προποντίδα, 62 από την περιοχή της Θράκης, 79 από την περιοχή της Καρίας, 27 από τα νησιά του Αιγαίου και την Εύβοια. Σύνολο 248 πόλεις-κράτη. Δεν περιλαμβάνονται το 441/40 η Σάμος, η Λέσβος και η Χίος, οι οποίες ήταν αυτόνομες, τῶ ὀνόματι, όπως λένε οι ίδιοι οι Λέσβιοι (3.10.5) και είχαν την υποχρέωση να δίνουν πολεμικά πλοία στην Αθήνα. Κάθε χρόνο και για οκτώ μήνες ο Περικλής έστελνε 60 τριήρεις με έμμισθο πλήρωμα στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας.

4. Στο σύνολό της η αθηναϊκή αυτοκρατορία εκτείνονταν στην Ανατολή. Αλλά υπήρχαν εμπορικές σχέσεις και με τη Δύση. Και στον 5ο αι. η Αθήνα αισθάνεται την ανάγκη να αναπτύξει πολιτική επιρροή στη Σικελία και στην Κάτω Ιταλία, κυρίως στο ιωνικό στοιχείο των περιοχών αυτών. Είναι πολύ πιθανό ότι η δυτική πολιτική των Αθηνών αρχίζει με το Σόλωνα. Γιατί τότε ξέρομε ότι η Αθήνα αισθάνεται την ανάγκη εισαγωγής τροφίμων. Ο Σόλωνας απαγόρευσε την εξαγωγή όλων των αγροτικών προϊόντων που παράγονταν στην Αττική εκτός από το λάδι (M. M. Austin-P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece*, London 1977, 69). Βέβαια οι Αθηναίοι στράφηκαν προς την Ανατολή: ο δρόμος ήταν γνωστός από τον

Τρωικό πόλεμο και παλιότερα. Όμως γύρω στα 750 υπάρχουν κέντρα για το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Είναι η Χαλκίδα και η Ερέτρια, οι οποίες έπεσαν σε παρακμή εξαιτίας του μακροχρόνιου πολέμου για τον έλεγχο του Αηλάντιου Πεδίου. Ο Θουκυδίδης ξεχωρίζει αυτό τον πόλεμο, γιατί οδήγησε σε σχηματισμό δύο μπλοκ δυνάμεως (1.15). Με τη Χαλκίδα τάχτηκαν η Κόρινθος, η Σάμος, η Θεσσαλία. Με την Ερέτρια τα Μέγαρα, η Μίλητος, η Αίγινα. Από τη γεωγραφική θέση των δυνάμεων που συμάχησαν και από το γεγονός ότι η Μίλητος είχε συμμαχία με τη Σύβαρη στην Κάτω Ιταλία και η Σάμος με τον Κρότωνα, φαίνεται ότι στη σύγκρουση Χαλκίδος-Ερέτριας διακυβεύονταν μεγάλα συμφέροντα, γιατί οι πόλεις αυτές ήταν τα κανάλια από τα οποία περνούσε το εμπόριο της Δύσης με την Ανατολή. Εξάλλου οι Ευβοείς ίδρυσαν και τις πρώτες αποικίες στη Δύση: Ίσχια (αρχές 8ου αι.), Κύμη (757).

5. Με την παρακμή της Χαλκίδας και της Ερέτριας μεγάλη επίδοση στο δυτικό εμπόριο έχει η Κόρινθος, η οποία ίδρυσε σειρά αποικιών για να ελέγχει σίγουρα τους δρόμους προς τη Δύση. Το 733 ίδρυσε τις Συρακούσες και την Κέρκυρα, στην οποία είχε προηγηθεί αποικία των Ερετριέων. Για το N.G.L. Hammond «η Κέρκυρα ήταν η πρώτη και μεγαλύτερη αποικία που εξασφάλιζε για την Κόρινθο τον έλεγχο των δρόμων» (N.G. L. Hammond, A History of Greece, Oxford 1969, 116). Γύρω στα 700 η Κόρινθος ίδρυσε τη Χαλκίδα την Αιτωλική, απέναντι από την Πάτρα, τη Μαικύνια, το Μολύκριο και τις Οινιάδες. Γύρω στα 600 ιδρύθηκε η Απολλώνια Illyrica, το 627 η Κέρκυρα ίδρυσε την Επίδαμνο, το 625 η Κόρινθος ίδρυσε τη Λευκάδα, την Αμβρακία και την ίδια χρονιά μαζί με την Κέρκυρα το Ανακτόριο. Έτσι ο δρόμος για τις δυτικές αγορές δέθηκε από την Κόρινθο και την ισχυρή αποικία της, την Κέρκυρα.

6. Όμως από το 550 τα μελανόμορφα αγγεία της Αττικής έφταναν στην Επρουρία. Το 459 η Αθήνα κατέλαβε τη Ναύπακτο και είχε ένα σταθμό δικό της στο δρόμο για τη Δύση. Αλλά δεν είχε δική της αποικία στην Κάτω Ιταλία ή τη Σικελία ως το 443 που ιδρύθηκαν οι

Θούριοι. Αν και ο Περικλής εγκατέστησε σ' αυτή την αποικία Έλληνες από διάφορα μέρη (Πελοπόννησο, ανατολική και κεντρική Ελλάδα, Αιγαίο, Ιωνία και φυσικά Αθηναίους), πιθανώς για να μη προκαλέσει τη Σπάρτη, που δεν δέχτηκε την πρόσκληση των Συβαριτών για τη νέα αποικία, όμως ο πραγματικός σκοπός των Θουρίων ήταν να ενισχύσει την επιρροή της Αθήνας σ' αυτή την περιοχή.

7. Η παρακολούθηση της δυτικής πολιτικής της Αθήνας είναι από τα δύσκολα προβλήματα της αρχαίας ιστορίας, γιατί δεν υπάρχουν αρκετές και αποδεκτές μαρτυρίες. Στα 480 ο Θεμιστοκλής του Νεοκλέους Λυκομήδης (528-462) λέγει στον Ευρυβιάδη, προσπαθώντας να τον πείσει να μη εγκαταλείψει τα στενά της Σαλαμίνας: *εἰ δὲ ταῦτα μὴ ποιήσης, ἡμεῖς μὲν ὡς ἔχομεν ἀναλαβόντες τοὺς οἰκέτας κομιεύμεθα ἐς Σῖρον τὴν ἐν Ἰταλίῃ· ἥπερ ἡμετέρη τέ ἐστι ἐκ παλαιοῦ ἔτι, καὶ τὰ λόγια λέγει ὑπ' ἡμέων αὐτὴν δεῖν κτισθῆναι*. Η Σίρη ήταν ανάμεσα στον Τάραντα και τη Σύβαρη και είναι πιθανό ότι ο Θεμιστοκλής εδώ απλώς απειλεί τον Ευρυβιάδη με τη μετανάστευση των Αθηναίων στη Σίρη, για να μη εγκαταλείψει με τις δυνάμεις του τα στενά της Σαλαμίνας. Όμως πρέπει να υπήρχαν κάποιοι παλιοί χρησμοί, που συνέδεαν, κατά κάποιο τρόπο τους Αθηναίους με τη Σίρη, η οποία ήταν αποικία των Κολοφωνίων (680-670), και τους χρησμούς αυτούς γνώριζε ο Ευρυβιάδης. Και είναι γνωστό ότι οι χρησμοί δεν δίνονταν αυτόματα και χωρίς να εξυπηρετούν κάποια σκοπιμότητα, αλλά δεν μπορούμε να καθορίσουμε το είδος σχέσεων, που επιδίωκαν οι Αθηναίοι με τη Δύση. Αργότερα όμως από κάποιες ενέργειες του Θεμιστοκλή θα γίνουν σαφέστερες οι προθέσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας για τη Δύση. [...]

9. Ακόμη ο Θεμιστοκλής, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, («Θεμιστοκλής», 24-25), είχε αναπτύξει ειδικούς δεσμούς με την Κέρκυρα, γιατί προφανώς είχε κατανοήσει τη δεσπόζουσα γεωγραφική της θέση για την επιτυχία της δυτικής πολιτικής της Αθήνας. Έτσι ως κριτής σε διαφορά μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων αποφάσισε υπέρ της Κέρκυρας και υποχρέωσε τους Κορινθίους να πληρώσουν είκοσι

τάλαντα πρόστιμο και να διαχειρίζονται τη Λευκάδα από κοινού με τους Κερκυραίους. Την ειδική σχέση του Θεμιστοκλή με την Κέρκυρα μαρτυρεί και ο Θουκυδίδης (1.136.1) [...].

10. Το 480 Αθηναίοι και Σπαρτιάτες ζήτησαν από το Γέλωνα (540-478) τύραννο των Συρακουσών αδελφό και προκάτοχο του Ιέρωνα, να τους βοηθήσει εναντίον των Περσών. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Γέλωνας δέχτηκε να τους βοηθήσει αν του ανέθεταν την αρχιστρατηγία και την ηγεμονία όλων των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Γέλωνας, όπως κάθε τύραννος, δεν τολμούσε να απομακρυνθεί από την εστία του από το φόβο μήπως ανατραπεί. Και ήξερε ότι η πρότασή του δεν μπορούσε να γίνει δεκτή ούτε από τους δημοκρατικούς Αθηναίους και φυσικά από τους Σπαρτιάτες, που αυτή την εποχή διεκδιούσαν την πρώτη θέση στην Ελλάδα. Αλλά η βοήθεια που υπόσχεται να δώσει ο Γέλωνας είναι αποκαλυπτική του πλούτου της Σικελίας, όση κι αν είναι η δυσπιστία μας στους στρογγυλούς αριθμούς, που δίνει ο Ηρόδοτος. Ο Γέλωνας υπόσχεται να δώσει διακόσιες τριήρεις, είκοσι χιλιάδες οπλίτες, δύο χιλιάδες ιππείς, από δύο χιλιάδες τοξότες, σφενδονήτες και ελαφρά οπλισμένους ασκημένους να μάχονται μεταξύ των ιππέων ιππόδρομοι ψιλοί. Επίσης αναλάμβανε τη διατροφή όλου του ελληνικού στρατού όσο θα διαρκούσε ο πόλεμος. Ακόμη ο Γέλωνας διαμαρτύρεται στους Έλληνες ότι δεν τον βοήθησαν στο πόλεμό του με τους Καρχηδόνιους, αν και ήταν υποχρεωμένοι από ηθικούς λόγους να εκδικηθούν το θάνατο του Δωριέα, ετεροθαλή αδελφού του βασιλιά Κλεομένη (519-487) της Σπάρτης, που τον φόνευσαν Φοίνικες και Εγεσταίοι το 510 στην προσπάθειά του να χτίσει νέα πόλη, σύμφωνα με χρησμό των Δελφών. Και οι Έλληνες είχαν συμφέρο να βοηθήσουν το Γέλωνα, γιατί τους υποσχέθηκε τὰ ἐμπόρια συνελευθεροῦν ἀπ' ὧν ... μεγάλοι ὠφελία τε καὶ ἐπαυρέσιες γεγόνασι (Ηροδ. 7.158.2), δηλ. με κοινό αγώνα θα ελευθέρωναν τους εμπορικούς σταθμούς, που κατείχον οι Φοίνικες στα δυτικά παράλια της Σικελίας και εμπόδιζαν έτσι τα προϊόντα της ελληνικής βιοτεχνίας, πηλίνα κυρίως, που από παλιότερα Ρόδος,

Κόρινθος και Αθήνα εξήγγαν στην Ιταλία και Σικελία και έπαιρναν σιτάρι, λάδι, κρασί, προβατοειδή, άλογα κ.ά.

11. Ίσως πρέπει να δεχτούμε τις πληροφορίες του Ηρόδοτου, χωρίς μεγάλες επιφυλάξεις, γιατί ο ιστορικός είχε πάρει μέρος στην ίδρυση των Θουρίων και πιθανώς είχε συγκεντρώσει έγκυρες πληροφορίες για τα σικελικά πράγματα. Πάντως από το τέλος του 6ου αι. είχε αναπτυχθεί μια φιλόδοξη και πλούσια δύναμη στη Σικελία, στη Γέλα και στις Συρακούσες κυρίως, με τους τυράννους Γέλωνα (540-478), Ιέρωνα (478-467) και Ιπποκράτη (498-491). Οι How και Wells υποθέτουν ότι ο Γέλωνας είχε διαμορφώσει ευρύτερα ιμπεριαλιστικά σχέδια να ανοίξει το εμπόριο της μακρινής Δύσης και ειδικότερα της Ισπανίας στο ελληνικό εμπόριο και στην εγκατάσταση ελληνικών αποικιών. Κι έτσι να χτυπήσει το μονοπώλιο των Φοινίκων και των Καρχηδονίων. Ονειρεύονταν ίσως από τις αρχές του 5ου αι. μια πανελλήνια συμμαχία, που θα χτυπούσε τους Σημίτες στη Δύση και τους Πέρσες στην Ανατολή.

12. Αλλά ένα τέτοιο σχέδιο μετά τη δημοκρατική μεταρρύθμιση στην Αθήνα και κυρίως την αυτοπεποίθηση που απέκτησε ο δήμος μετά τις νίκες του στα Μηδικά, δεν μπορούσε παρά να προσκρούσει στις φιλοδοξίες των Αθηναίων και βασικά του δημοκρατικού κόμματος, που ηγούνταν ο Θεμιστοκλής και είχε υιοθετήσει ναυτική επεκτατική πολιτική. Ήταν ανάγκη για την Αθήνα να διαμορφώσει μια δυτική πολιτική και για να εξασφαλίσει και επεκτείνει τα εμπορικά της συμφέροντα και για να ασκεί την πολιτική της επιρροή στη Σικελία και Κάτω Ιταλία και στη διάρκεια της τυραννίας και στην περίοδο της δημοκρατίας 467/66-404/03, η οποία ανέδειξε ικανό ηγέτη στις Συρακούσες, τον Ερμοκράτη του Έρμωνα, που είχε αντιαθηναϊκή πολιτική. Ο Θεμιστοκλής φαίνεται ότι είχε καταλάβει την ανάγκη για διαμόρφωση δυτικής πολιτικής, αλλά δεν πρόφτασε να αναπτύξει τις γραμμές της, αφού οστρακίστηκε από την Αθήνα το 471-70. Και είναι πολύ πιθανό ότι ο λόγος του στην Ολυμπία το 476 δεν υπαγορεύτηκε μόνο από τα αντιτυραννικά του φρονήματα, αλλά και από τα σχέδιά του για τον ελληνισμό της Δύσης.

13. Ο Περικλής (495-429), που από το 462/61 ασκεί μεγάλη επιρροή στην εκκλησία του δήμου και εφαρμόζει το πολιτικό του πρόγραμμα, είναι ο κύριος συνεχιστής της πολιτικής του Θεμιστοκλή. Βασική του αρχή είναι η σταθεροποίηση και επέκταση της θαλασσοκρατίας των Αθηνών στην Ανατολή και συγχρόνως η αποτελεσματική αντιμετώπιση της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, μετά την καταστροφή στην Αίγυπτο το 454/53, στην Αθήνα είχαν αναπτυχθεί τάσεις για ένταση της επεκτατικής πολιτικής. Υπήρχε η άποψη ότι πρέπει να επαναληφθεί η εκστρατεία στην Αίγυπτο και να γίνουν επιθέσεις στην παραθαλάσσια επικράτεια του Μ. Βασιλέα. Και μερικοί κατέχονταν από το πάθος, που άναψε αργότερα ο Αλκιβιάδης, να εκστρατεύσουν εναντίον της Σικελίας. Και άλλοι ονειρεύονταν να κατακτήσουν την Καρχηδόνα και την Τυρρηνία. Αλλά ο Περικλής προσπαθούσε να συγκρατεί αυτές τις υπερβολές και περιέκοπτε την πολυπραγμοσύνην.

14. Έτσι οι επεκτατικές τάσεις προς τη Δύση, που υπήρχαν από πολύ παλιά, στην Αθήνα του 450 είχαν πάρει συγκεκριμένη μορφή: Κατάκτηση της Σικελίας, της Καρχηδόνας και της Τυρρηνίας. Το 433 δημιουργήθηκε ένα διπλωματικό ζήτημα, στο οποίο δοκιμάζεται η δυτική πολιτική των Αθηνών. Ήρθαν στην Αθήνα πρέσβεις των Κερκυραίων να ζητήσουν συμμαχία, γιατί φοβούνταν την πολεμική προετοιμασία που έκανε η Κόρινθος εναντίον τους, εξαιτίας της διαφοράς τους για την κοινή τους αποικία Επίδαμνο. Η Κέρκυρα ήταν αποικία της Κορίνθου, αλλά επειδή βρίσκονταν στο σημείο απ' όπου περνούσαν δυο κύριοι εμπορικοί δρόμοι: για τις Ιλλυρικές ακτές και μέσω του Αδριατικού πελάγους για τη Σικελία και την Ιταλία, είχε αποκτήσει δύναμη και πλούτο και περιφρονούσε τη μητρόπολη. Ο Ηρόδοτος λέγει ότι από την εποχή της ίδρυσης της Κέρκυρας μητρόπολη και αποικία δεν είχαν καλές σχέσεις. Η Κέρκυρα κράτησε πολιτική ουδετερότητας απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις και αποτελεί κλασικό παράδειγμα στην αρχαιότητα πόλεως, που δεν ήθελε να ενταχθεί σε συμμαχίες και να αντιμετωπίσει κινδύνους για πολιτική, που θα εφάρ-

μοζαν άλλοι και θα υπηρετούσε τα συμφέροντα άλλων. Με την εμπλοκή της όμως με την Κόρινθο αισθάνεται την ανάγκη να παρατήρει τη σοφή ουδετερότητα και να ζητήσει τη συμμαχία της Αθήνας. Μόλις οι Κορίνθιοι έμαθαν τις ενέργειες των Κερκυραίων, έστειλαν και αυτοί πρεσβεία στην Αθήνα για να εμποδίσουν τη συμμαχία της Κέρκυρας με την Αθήνα.

15. Οι Κερκυραίοι μίλησαν πρώτοι στην εκκλησία του δήμου και τα ουσιαστικότερα επιχειρήματα με τα οποία προσπαθούν να πείσουν τους Αθηναίους ήταν ότι ο μεγάλος πόλεμος επίκειται, ότι έχουν ισχυρό στόλο και η γεωγραφική θέση του νησιού είναι τέτοια ώστε να γίνεται εχθρός ή φίλος στις κρίσιμότερες περιστάσεις, τῆς τε γὰρ Σικελίας καὶ Ἰταλίας καλῶς παράπλου κείται, ὥστε μήτε ἐκεῖθεν ναυτικὸν ἔασαι Πελοποννησίους ἐπελθεῖν τό τε ἐνθένδε πρὸς τὰκει παρὰπέμψαι καὶ ἐς τὰλλα ξυμφορώτατόν ἐστιν (1.36.2) Το τελευταίο αυτό επιχειρήμα βάφυνε στη λήψη της απόφασης, γιατί το επαναλαμβάνει ο ίδιος ο Θουκυδίδης, όταν εξηγεί την τελική απόφαση των Αθηναίων.

16. Στην περίπτωση αυτή οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, γιατί η διεθνής κατάσταση ήταν τεταμένη και η συμμαχία με την Κέρκυρα μπορούσε να θεωρηθεί παραβίαση της τριαντάχρονης ειρήνης του 445. Οι Κερκυραίοι αποκρούουν πειστικά αυτό υποστηρίζοντας ότι άρθρο της ειρήνης του 445 προβλέπει ότι οι ουδέτερες πόλεις επιτρέπεται να συμμαχήσουν με όποια δύναμη θέλουν, ενώ οι Κορίνθιοι, που μίλησαν στη συνέχεια στην εκκλησία του δήμου, ερμηνεύουν στενά και προς το συμφέρον τους το άρθρο αυτό της ειρήνης και συνιστούν στους Αθηναίους ή να κρατηθούν μακριά από τη διένεξη ή να συνταχτούν μ' αυτούς εναντίον των Κερκυραίων. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι την καίρια γεωγραφική θέση της Κέρκυρας για τη δυτική πολιτική των Αθηνών είχε ήδη εκτιμήσει ο Θεμιστοκλής και αργότερα οι εμποροβιομηχανικοί κύκλοι των Αθηνών, που ζητούσαν πλάτεμα των αγορών, και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Cornford (F.M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, London 1907, 39). Νεότεροι μελετητές όπως ο Kagan (D. Kagan, *The*

Outbreak of the Peloponnesian War, 1969, 347) θεωρούν, άδιστα κατά τη γνώμη μου, την άποψη του Cornford τελείως φανταστική. Το πρόβλημα για τους Αθηναίους ήταν μεγάλο και συγκάλεσαν δύο φορές την εκκλησία του δήμου. Στην πρώτη, γράφει ο Θουκυδίδης, που τότε ήταν στην Αθήνα, έκλιναν μάλλον προς τις απόψεις των Κορινθίων, ενώ στη δεύτερη άλλαξαν γνώμη και αποφάσισαν να συνάψουν αμυντική συμμαχία με τους Κερκυραίους, γιατί πίστευαν ότι ο πόλεμος με τους Πελοποννησίους επίκειται και δεν ήθελαν να χάσουν την Κέρκυρα, που ήταν η τρίτη ναυτική δύναμη και στην επικείμενη σύγκρουση με την Κόρινθο επιθυμούσαν να εξαντλήσουν το εχθρικό ναυτικό για την περίπτωση, που θα χρειάζονταν αργότερα ν' αντιμετωπίσουν αυτό το ναυτικό. Τέλος οι Αθηναίοι εκτίμησαν την εξαιρετική θέση της Κέρκυρας για τα ταξίδια στην Ιταλία και τη Σικελία.

17. Είναι προφανές ότι στην πλειοψηφία που διαμορφώθηκε στην εκκλησία του δήμου βάρυνη η άποψη ότι ο μεγάλος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, και αυτή είναι και η άποψη του Περικλή, καθώς και η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας από στρατηγική και εμπορική άποψη για την επικοινωνία με τη Δύση. Το 415, στη μεγάλη εκστρατεία εναντίον της Σικελίας, η Κέρκυρα χρησιμοποιήθηκε ως βάση, στην οποία συγκεντρώθηκαν οι δυνάμεις, που πήραν μέρος στην εκστρατεία (6. 30.1, 32.2). Όμως στις διαπραγματεύσεις με την Κέρκυρα ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί σταθερά συλλογικό υποκείμενο: οι Αθηναίοι. Δεν φαίνεται πουθενά ο Περικλής. Και είναι θέμα ερμηνείας της γενικότερης πολιτικής για να καταλάβει κανείς ποιοι Αθηναίοι υποστήριζαν τις θέσεις της Κόρινθου και ποιοι κέρδισαν την πλειοψηφία και έκλεισαν έπιμαχίαν με την Κέρκυρα. Είναι σίγουρο ότι η πλειοψηφία διαμορφώθηκε από το δημοκρατικό κόμμα και τον Περικλή, το οποίο σίγουρα επηρεάζονταν και από την τάξη των ισχυρών εμπόρων και βιοτεχνών, που είχε αναπτυχθεί στη μητρόπολη και ζητούσε συνεχή διεύρυνση των αγορών. Αντίθετα οι ολιγαρχικοί-φιλολάκωνες και οι συντηρητικοί, που πίστευαν ότι η ρήξη με τη Σπάρτη δεν ήταν αναπόφευκτη είδαν στην αίτηση της Κέρκυρας μια επιπλέον αφορμή για

την επιδείνωση στις σχέσεις των υπερδυνάμεων της εποχής [...]

(Σ.Μ. Σούλης, «Οι αρχές της δυτικής επεκτατικής πολιτικής των Αθηνών και η εξέλιξή της ως την εκστρατεία στη Σικελία το 415», *Το Τεύχος* 1, 1981, 25-32).

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 1ο

Ο Θουκυδίδης αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων (Βιβλίο 1, Προοίμιο) αναφέροντας ακριβώς αυτό για το οποίο θέλει να γράψει: τον πόλεμο Πελοποννησίων και Αθηναίων. Δεν υπόσχεται να μιλήσει για την ηγεμονία της Αθήνας, για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, για τις πολιτικές διαμάχες στην πόλη, για τις διπλωματικές της σχέσεις με τους Πέρσες. Αν δίνει περισσότερες πληροφορίες γι' αυτά τα θέματα το κάνει επειδή πιστεύει ότι μ' αυτόν τον τρόπο θα κατανοηθούν καλύτερα τα πολεμικά γεγονότα.

– Στο κεφάλαιο 23 του πρώτου βιβλίου τεκμηριώνεται η σπουδαιότητα του Πελοποννησιακού πολέμου σε σύγκριση με τους προηγούμενους (23. 1-3) και γίνεται ο διαχωρισμός της πραγματικής αιτίας του πολέμου από τις προβαλλόμενες αφορμές (23. 4-6). Να παρατηρηθεί η σχέση Προοιμίου και κεφ. 23.

Τα δύο αυτά κείμενα (Προοίμιο και κεφ. 23) μπορούν να αξιοποιηθούν – ως εισαγωγικά – στη διδασκαλία. Στην περίπτωση αυτή να σχολιαστεί η χρήση του ρήματος *ἡγοῦμαι* για να εκφραστεί η προσωπική άποψη του Θουκυδίδα και η χρήση του απαρεμφάτου *ἀναγκάσαι* (ἕς τὸ πολεμῆν). Σε σχέση με τη μέθοδο και (αυτο)αξιολόγηση του έργου μπορεί να αναφερθεί το απόσπασμα «διότι δ' ἔλυσαν τὰς αἰτίας πρῶτα γραφῆς πρῶτον καὶ τὰς διαφορὰς, τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἕξ ὅτου τοσοῦτος πόλεμος τοῖς Ἕλλησι κατέστη».

- 1 Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώ-

τατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ξυλιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον. κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἶπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων. τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει οὐ μεγάλη νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα. [...]

23 Τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν, καὶ τοῦτο ὁμῶς δυοῖν ναυμαχίαι καὶ πεζομαχίαι ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν. τούτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκός τε μέγα προύβη, παθήματά τε ξυνηνέχθη γενέσθαι ἐν αὐτῷ τῇ Ἑλλάδι οἷα οὐχ ἕτερα ἐν Ἴσῳ χρόνῳ. οὔτε γὰρ πόλεις τοσαῖδε ληφθεῖσαι ἠρημώθησαν, αἱ μὲν ὑπὸ βαρβάρων, αἱ δ' ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀντιπολεμούντων (εἰσὶ δ' αἱ καὶ οἰκήτορας μετέβαλον ἀλισκόμεναι), οὔτε φυγαὶ τοσαῖδε ἀνθρώπων καὶ φόνος, ὁ μὲν κατ' αὐτὸν τὸν πόλεμον, ὁ δὲ διὰ τὸ στασιάζειν. τὰ τε πρότερον ἀκοῇ μὲν λεγόμενα, ἔργῳ δὲ σπανιώτερον βεβαιούμενα οὐκ ἄπιστα κατέστη, σεισμῶν τε πέρι, οἱ ἐπὶ πλεῖστον ἅμα μέρος γῆς καὶ ἰσχυρότατοι οἱ αὐτοὶ ἐπέσχον, ἡλίου τε ἐκλείψεις, αἱ πυκνότεροι παρὰ τὰ ἐκ τοῦ πρὶν χρόνου μνημονεύόμενα ξυνέβησαν, αὐχμοὶ τε ἔστι παρ' οἷς μεγάλοι καὶ ἀπ' αὐτῶν καὶ λιμοὶ καὶ ἢ οὐχ ἦκιστα θλάψασα καὶ μέρος τι φθείρασα ἢ λοιμώδης νόσος· ταῦτα γὰρ πάντα μετὰ τοῦδε τοῦ πολέμου ἅμα ξυνεπέθετο. ἤρξαντο δὲ αὐτοῦ Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούτεϊς σπουδὰς αἱ αὐτοῖς ἐγένοντο μετὰ 4 Εὐβοίας ἄλωσιν. διότι δ' ἔλυσαν, τὰς αἰτίας προύγραψα πρῶτον καὶ τὰς διαφοράς, τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἐξ ὅτου τοσοῦτος 5 πόλεμος τοῖς Ἑλλησι κατέστη. τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκά-

σαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων, ἅφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν.

***

Για την διδακτική προσέγγιση των «Ιστοριών» μπορεί ο διδάσκων να αξιοποιήσει τις απόψεις της Έλλης Λαμπρίδη και του Νίκου Κοτσελίδη (βλ. Βιβλιογραφία Α3 και Γ6):

«Στη μελέτη του Θουκυδίδη, όπως και στη μελέτη άλλων μεγάλων πνευματικών δημιουργών, μπορούν να ξεχωριστούν τρία στάδια: Το πρώτο είναι το διάβασμα για την απλή κατανόηση, λέξη-λέξη, και γυρίζοντας κάθε τόσο στα προηγούμενα: να βγει το νόημα, τα πράγματα που λέει, μια εικόνα της πορείας των γεγονότων που ιστορεί, και των καταστάσεων που τα γέννησαν. Το δεύτερο αρχίζει με το φιλολογικό οπλισμό και την εξονύχιση των λεπτομερειών· τούτο είναι σωστό πέλαγος, γιατί για κανέναν ίσως άλλον αρχαίο συγγραφέα εξόν για τον Πλάτωνα, δεν έχουσε γραφεί τόσα πολλά, κι από τόσο διαφορετικές απόψεις· στο πέλαγος τούτο όσοι βυθιστούνε σπάνια βγαίνουνε στην αντίπερα όχθη· είναι ζήτημα αν φτάνει μια ζωή για να κυριέψεις όλο αυτό το υλικό, να το κατατάξεις συστηματικά και να προσθέσεις κ' εσύ ένα ψηφί, στο βάθος του ή μια γραμμή στη ρυτιδωμένη του επιφάνεια. Στο τρίτο στάδιο πρέπει ν' απαλλαγεί ο μελετητής από το φόρτον αυτό, αφού απορροφήσει ό,τι καλύτερο μπόρεσε να τα προχωρήσει στην άμεση επαφή με το κείμενο, ώστε η λέξη ν' αντιπροσωπεύει όχι πια άλλη λέξη, αλλά κίνηση, εικόνα, νοητική πορεία».

(Ε. Λαμπρίδη, *Θουκυδίδου Ιστορία τόμος Α'*, σελ. 57).

«Η γνώση του Θουκυδίδη και του έργου του θα μας βοηθήσει να επισημάνουμε μερικές σημαντικές αλήθειες, που θα μας καθοδηγούν στη χάραξη σωστής διδακτικής πορείας. Είναι γνωστές οι αλήθειες που θα αναφερθούν, αλλά δε βλάπτει, νομίζω, η επισήμανσή τους. Ο Θουκυδίδης έχει βαθιά συναίσθηση της επιστημονικής ευθύνης. Αυτή η συναίσθηση τον οδηγεί στην επίμονη αναζήτηση της αλήθειας και

στη θεμελίωση του έργου του σε αναμφισβήτητες και διασταυρούμενες μαρτυρίες για τα γεγονότα που εξιστορεί. Ο Θουκυδίδης είναι αμερόληπτος, αντικειμενικός. Η επιστημονική του ευσυνειδησία τον τοποθετεί σε ίση απόσταση από τους αντιπάλους που συγκρούονται, δεν ευνοεί και δεν αδικεί κανέναν.

Ο Θουκυδίδης γράφει ιστορία της εποχής του. Τα γεγονότα που καταγράφει, εντοπισμένα τοπικά και χρονικά στο εδώ και το τώρα, συνιστούν μια συγκλονιστική τραγωδία, στην οποία η πόλη του, τραγική πρωταγωνίστρια, αποκαλύπτει θαμπά το ιστορικό γίγνεσθαι σαν συνισταμένη των δυνάμεων που υλοποιούν την από ποικίλα κίνητρα εκπορευόμενη ανθρώπινη δράση. Σ' αυτή την τραγωδία ο Θουκυδίδης δεν είναι ο απλός, αμερόληπτος, αντικειμενικός θεατής. Δεν την κινηματογραφεί. Την αναπλάθει μέσα στο χωνευτήρι της ψυχής και του νου του δίνοντας στον εαυτό του το ρόλο του συγγραφέα, του σκηνοθέτη, του σκηνογράφου, των υποκριτών, του χοροδιδασκάλου, του χορού. Ζει την τραγωδία και ταυτίζεται με όλους τους φορείς της. Και αυτή η βίωση, συνεπικουρούμενη από τη βαθιά γνώση της ανθρώπινης ψυχής, τον κάνει να μην αρκείται στην ψυχρή καταγραφή των γεγονότων. Προχωρεί στην αξιολόγηση και στην ερμηνεία τους ερευνώντας και καταγράφοντας τα μόνιμα και τα περιστασιακά αίτια και αποτελέσματα της δράσης των ατόμων και των ομάδων, των ηγετών και του λαού.

Αυτός ο στόχος της ερμηνείας και της αξιολόγησης εξηγεί την τοποθέτηση μέσα στο έργο του ενός πλήθους δημηγοριών, με τις οποίες φαινομενικά παραμερίζει κάπως την αντικειμενικότητα, αλλά στην ουσία και μ' αυτές και με το συχνότατα επαναλαμβανόμενο σχήμα αιτίας-αποτελέσματος και την επιλογή και προβολή χαρακτηριστικών λεπτομερειών πετυχαίνει τη διείσδυση στην ουσία των γεγονότων και την οργανωτική ένταξή τους μέσα στο ευρύτερο ιστορικό γίγνεσθαι.

Το σχήμα αιτίας-αποτελέσματος που ανάφερα παραπάνω, με το οποίο ο Θουκυδίδης επίμονα προσπαθεί να διεισδύσει στην ουσία των γεγονότων, εκτός από τη συνεχή επανάληψή του χαρακτηρίζεται και από μια σπάνια επιστημονική πληρότητα. Αυτή η πληρότητα εκφράζεται

από τη μια με το διαχωρισμό των φαινομενικών αιτιών από τα πραγματικά, και από την άλλη με την σε πλάτος και σε βάθος κλιμάκωση της αντίχνευσης και του εντοπισμού των πραγματικών αιτιών. Έτσι ο Θουκυδίδης, με αφετηρία τη μεμονωμένη ή συνδυασμένη δράση ατόμων και ομάδων, προχωρεί στα αίτια-κίνητρα αυτής της δράσης και παραπέρα στα βαθύτερα κίνητρα των κινήτρων, μετατρέποντας την πρώτη αιτία σε αποτέλεσμα μιας δεύτερης βαθύτερης αιτίας και ούτω καθεξής. Και συμπληρώνει αυτήν την σε βάθος με μια παράλληλη σε πλάτος πορεία εντοπίζοντας τις πηγές και άλλων, εκτός από τον ανθρώπινο παράγοντα, αιτιών μέσα στο χώρο στον οποίο εκτυλίσσεται η δράση, φυσικό ή πολιτιστικό. Παράλληλα με το σχήμα αιτία-αποτέλεσμα, με το οποίο ο Θουκυδίδης υπηρετώντας την επιστημονική αντικειμενικότητα της δίνει τη μορφή της ολοκληρωμένης αποκάλυψης της αλήθειας, αξίζει να σημειώσουμε και το μόνιμα επαναλαμβανόμενο σχήμα: θέση-αντίθεση-σύνθεση. Σ' αυτό το σχήμα παρακολουθούμε τη συμμετρική αντιπαράθεση των παραγόντων και των δυνάμεων που δρουν ή επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη δράση των αντιπάλων. Αυτή η αντιπαράθεση αναφέρεται στην περιγραφή των χώρων στους οποίους εκτυλίσσεται η δράση των αντιπάλων, στην παρουσίαση των δυνάμεων των αντιμαχομένων, στις προσπάθειές τους για προσεταιρισμό συμμάχων, στη δικαιολόγηση των ενεργειών τους κτλ. Και δεν περιορίζεται μονάχα σε αντιτιθέμενες δυνάμεις ή δραστηριότητες που ανήκουν στα αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά επεκτείνεται και στην παράλληλη προβολή των δυνάμεων που ανήκοντας στο ίδιο στρατόπεδο, ωθούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις τη δράση».

(Νίκος Κοτσελίδης, «Θουκυδίδης: Διδασκαλία-Προβληματισμοί», Φιλολόγος 45, 1986, 220-221)

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ως γενικοί στόχοι της διδασκαλίας του αρχαίου κειμένου θα μπορούσαν να τεθούν:

1) η άσκηση των μαθητών στη «μετά νοήματος» ανάγνωση του αρ-

χαίου κειμένου και την απόδοση/μετάφρασή του σε σαφή (= συντακτικά ορθό) και ακριβή (= χρήση του κατάλληλου λεξιλογίου) νεοελληνικό λόγο,

2) η απόκτηση, από το μαθητή, της ικανότητας α) να αφηγείται ή/και να εκθέτει με σαφήνεια και ακρίβεια το περιεχόμενο του κεφαλαίου που διδάχθηκε, με τη βοήθεια και των Ερωτήσεων-Ασκήσεων που συνοδεύουν το κεφάλαιο,

β) να αναγνωρίζει γραμματικώς και συντακτικώς τις διαρθρωτικές λέξεις (ΟΣ, ΡΣ) που συγκροτούν τη νοηματική δομή του κειμένου και τη λογική σύνδεση των προτάσεων

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 24 - 25 - 26

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 6 ή 7*

Ως επιμέρους **διδακτικοί στόχοι** των κεφαλαίων 24-25-26 προτείνονται:

– να παρατηρήσουν οι μαθητές την πορεία της αφήγησης, να επισημάνουν την αλληλουχία των γεγονότων, να υπογραμμίσουν τις φανερές και αφανείς αιτίες της διαμάχης Κορίνθου-Επιδάμνου.

– να εντοπίσουν με τη βοήθεια του Χάρτη (σελ. 237 και 249 του σχολικού βιβλίου) το γεωγραφικό πλαίσιο της αφήγησης. (Βλ. και Ερώτηση-Άσκηση 9).

***

Στα «Ερμηνευτικά Σχόλια» και τις «Ερωτήσεις-Ασκήσεις» ορισμένων κεφαλαίων του σχολικού βιβλίου υπάρχουν αναφορές/παραπομπές σε άλλα διδασκόμενα κεφάλαια των βιβλίων 1, 3 6, 7 (σε πρωτότυπο ή μετάφραση). Στόχος τους είναι να προσβάλουν όχι μόνο την αλληλουχία και τη λογική σχέση των γεγονότων, αλλά και την αρχική βούληση και πρόθεση των πρωταγωνιστών τους, τον τρόπο με τον οποίο ενήργησαν και την κατάληξη των ενεργειών τους σε σχέση με την αρχική πρόθεση.

* Όλες οι προτεινόμενες διδακτικές ώρες, για όλα τα βιβλία του Θεουκυδίδη, είναι ενδεικτικές.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 24

Ἐπίδαμνος ἐστὶ πόλις: Η Επίδαμνος ταυτίζεται με το σημερινό Δυρράχιο.

Οι κυριότεροι μελετητές-σχολιαστές του Θουκυδίδη, με προεξάρχοντα τον A.W Gomme, συμφωνούν στο ότι οι αναφορές του σε παλαιότερα ιστορικά γεγονότα αποσκοπούν κυρίως στο να τεκμηριώσουν θέσεις και απόψεις και δεν αποτελούν απόπειρες συγγραφής συνεχούς ιστορίας, χωρίς αυτό να αποκλείει καταγραφή γεγονότων που προκάλεσαν την προσοχή του ιστορικού εξ αιτίας του ενδιαφέροντος που αυτά καθ' εαυτά παρουσιάζουν.

Στασιάσαντες δ' ἐν ἀλλήλοις: Τα δεινά του εμφυλίου πολέμου περιγράφονται από το Θουκυδίδη στο κεφ. 82 του 3ου Βιβλίου, που μπορεί να αξιοποιηθεί στη διδασκαλία.

μητρόπολιν οὖσαν: Σε αντίθεση με την Κέρκυρα, οι Κορίνθιοι δείχνουν μεγάλη προθυμία να υπερασπίσουν τις αποικίες τους. Εκτός από την Επίδαμνο, χαρακτηριστική είναι η στάση τους στην περίπτωση της Ποτείδαιας, πόλης της Χαλκιδικής, αποικίας της Κορίνθου, αλλά μέλους της Αθηναϊκής συμμαχίας, που αποστάτησε το 432 π.Χ. «Οι Κορίνθιοι, επειδή η Ποτείδαια είχε αποστατήσει από την Αθηναϊκή συμμαχία και ο Αθηναϊκός στόλος βρισκόταν στα μακεδονικά παράλια, φοβήθηκαν για την τύχη της πόλης. Και επειδή θεώρησαν τον κίνδυνο της Ποτείδαιας δικό τους κίνδυνο, στέλνουν Κορίνθιους εθελοντές και άλλους Πελοποννησίους μισθοφόρους, συνολικά χιλίους εξακοσίους οπλίτες και τετρακόσιους ελαφρά οπλισμένους». (Θουκυδίδης, Βιβλίο 1. κεφ. 60).

Κεφ. 25

περιφρονούντες δὲ αὐτούς: Στο κεφ. 13 του 1ου Βιβλίου, ο Θουκυδίδης αναφέρει τους Κορινθίους ως πρωτεργάτες της ναυτικής τέχνης: «πρῶτοι δὲ οἱ Κορίνθιοι λέγονται ἐγγύτατα τοῦ νῦν τρόπου μεταχειρίσαι τὰ περὶ τὰς ναῦς καὶ τριήρεις ἐν Κορίνθῳ πρῶτον τῆς Ἑλλάδος ναυπηγηθῆναι». Και συμπληρώνει: «ναυμαχία τε παλαιοτάτη ὧν ἴσμεν γίνεταί Κορινθίων πρὸς Κερκυραίους». (Βιβλίο 1. Κεφ. 13)

Αναφέρει επίσης ότι λίγο πριν τους Περσικούς πολέμους οι Κερκυραίοι και οι τύραννοι της Σικελίας αύξησαν τη ναυτική τους δύναμη: «τριήρεις τε περὶ τὴν Σικελίαν τοῖς τυράννοις ἐς πλῆθος ἐγένοντο καὶ Κερκυραίοις. Ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη». (Βιβλίο 1. κεφ. 14)

Τῇ τῶν Φαιάκων προενοίκησιν ...κλέος ἐχόντων (25.4): Ιερό του Αλκίνοου υπήρχε στην Κέρκυρα, όπως μαρτυρεί η σχετική αναφορά στο κεφ. 70 του 3ου Βιβλίου.

Ο Όμηρος αναφέρεται στη ναυτική ικανότητα των Φαιάκων και στα πλοία τους που ήταν γρήγορα σαν φτερωτή σκέψη. Οι σχετικοί στίχοι από το η 34-36 (Εκδοση Οξφόρδης: *Homeri Opera*, τόμος III *Odysseae I-XII*)

*νηυσὶ θοῆσιν τοί γε πεποιθότες ὠκείησι
λαῖτμα μέγ' ἐκπερώωσιν, ἐπεὶ σφισι δῶκ' ἐνοσίχθων·
τῶν νέες ὠκείαι ὡς εἰ πτερόν ἢ νόημα.*

Κατὰ τον Γ. Γαρδίκια (Σχόλια εἰς Θουκυδίδου Ἐυγγραφὴν, Βιβλίον Α', Ἐν Αθήναις 1901, σ. 48) ἡ περίοδος «οὔτε γὰρ ἐν πανηγύρεσι... ἐπαφόμενοι» εἶναι ἐπεξηγήρηση του ρήματος παρημέλου. Ἡ ἔλλειψη ρήματος καθιστά, κατὰ τον ἴδιο σχολιαστή, τὴν περίοδο ἀνακόλουθη. Το ρῆμα πρέπει να ἐννοηθεῖ ἀπὸ το ἐπόμενο κεφάλαιο (ἐγκλήματα ἔχοντες = ἐγκλήματα παρειῶχον οἱ Κορίνθιοι τοῖς Κερκυραίοις) και σ' αὐτὴ τὴν περίπτωρη οι μετοχές τῆς περιόδου εἶναι αἰτιολογικές. Ἡ μετοχὴ ὄντες (25.4) αἰτιολογεῖ τὴ μετοχὴ περιφρονούντες.

Κεφ. 26

Οι Αμπρακιώτες και οι Λευκάδιοι ήταν επίσης άποικοι των Κορινθίων.

***

Στην «Ερώτηση-Άσκηση 9 (σελ. 240 του σχολικού βιβλίου):

– Αν δεχθούμε ότι η πορεία «πέζη» έγινε αποκλειστικά δια ξηράς, θα ακολουθούσε τη διαδρομή Κόρινθος-Βοιωτία-Αιτωλία-Ήπειρος (Αμβρακία, Σύβοτα) – Απολλωνία (περιοχή Ιλλυρίας)– Επίδαμνος.

– Η πορεία δια θαλάσσης θα ακολουθούσε τη διαδρομή Κόρινθος-Νάυπακτος-Λευκάδα-Σύβοτα-Απολλωνία-Επίδαμνος.

Κατά τον Gomme η πορεία δεν έγινε όλη δια ξηράς αλλά «δια θαλάσσης ως τη Λευκάδα και τον Αμβρακικό Κόλπο και από κει δια ξηράς: μέσω Ηπείρου ως τα σημερινά Ιωάννινα, στην κοιλάδα του Αώου με κατάληξη την Απολλωνία (σύγχρονη Αυλώνα)» και πάλι δια θαλάσσης στην Επίδαμνο.

(A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol I, σελ. 160)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 27-28

(Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 4)

Ως **επιμέρους διδακτικός στόχος** στα κεφ. 27-28 θα μπορούσε να τεθεί η επισήμανση:

1) του αριστοτεχνικού τρόπου με τον οποίο τα οικονομικά συμφέροντα – που είναι το κατεξοχήν κίνητρο για την αποστολή αποίκων στην Επίδαμνο – καλύπτονται από ηθικά προσχήματα (κεφ. 27) ή επίδειξη φιλερηνικής διάθεσης (κεφ. 28).

2) της αμερόληπτης παρουσίασης των προτάσεων και αντιπροτάσεων των δύο αντιπάλων – και οι δύο «έχουν το δίκιο τους».

3) του γρήγορου ρυθμού της αφήγησης, καθώς οι διπλωματικές διαβουλεύσεις αποκτούν επείγοντα χαρακτήρα, και της μετατόπισης του προβλήματος που ξεκίνησε ως «ικετεία» και μετατράπηκε σε αποστολή αποικίας («Ερωτήσεις-Ασκήσεις» 1-2, σελ. 253 του σχολικού βιβλίου).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 27

ἐπί τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ ἰέναι: Το επίθετο ἴσος αναφέρεται στην ποσότητα, το επίθετο ὅμοιος στην ποιότητα.

[«οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο». Βιβλίο 1. κεφ. 15.2

«οὐ γὰρ οἷόν τ' εἶναι μὴ ἀπὸ ἀντιπάλου παρασκευῆς ὁμοῖόν τι ἢ ἴσον ἐς τὸ κοινὸν βουλευέσθαι». Βιβλίο 1. κεφ. 91.7]

Κατὰ τον Gomme (τομ. I, σελ. 161-162), οι κάτοικοι της Επιδάμνου (εξαιρούνται οι εξόριστοι), όσοι ἤδη είχαν πάει στην Επίδαμνο (Κορίνθιοι φρουροὶ και ἄλλοι, κεφ. 26. 1-2) και όσοι θα πήγαιναν με τη νέα αποστολή, θα δημιουργούσαν μια νέα μεγάλη αποικία, όπου ὅλοι θα είχαν ἴσα δικαιώματα, και θα μοιράζονταν τη γη των εξόριστων ολιγαρχικῶν Επιδαμνίων και των βαρβάρων που είχαν συμμαχήσει μαζί τους. (Κεφ. 24.5).

***

Αναφορικά προς το 6^ο θέμα για συζήτηση (σελ. 248 του σχολικού βιβλίου) ο Marchant παρατηρεῖ: «Ὅπως ἔδειξε ο Αριστοτέλης στη Ρητορική του (1410 α-β) ἡ «αντίθεση» εἶναι αγαπητή στους πολίτες επειδὴ συχνά τους εἶναι ευκολότερο να καταλάβουν ἓνα πράγμα ὅταν ακούσουν ποιο εἶναι το αντίθετό του, ἰδίως ὅταν τα αντιτιθέμενα βρίσκονται το ἓνα δίπλα στο ἄλλο*». (E. Marchant, Thucydides, Book I, σελ. xxii)

Κεφ. 28

Για το συντηρητικὸ χαρακτήρα της Σπάρτης μαρτυροῦν οι Κορίνθιοι πρέσβεις, συγκρίνοντας Αθηναίους και Λακεδαιμονίους, στο συνέδριο που συγλάεσαν οι Σπαρτιάτες το 432 π.Χ. (Βιβλίο 1. κεφ. 68-72):

*«Κατὰ μὲν οὖν τὴν διάνοιαν τοῦ λεγομένου τὰ τοιαῦτα εὐδοκιμεῖ τῶν ἐνθυμημάτων, κατὰ δὲ τὴν λέξιν τῶ μὲν σχήματι, ἐὰν ἀντικειμένως λέγηται οἷον “καὶ τὴν τοῖς ἄλλοις κοινὴν εἰρήνην νομιζόντων τοῖς αὐτῶν ἰδίους πόλεμον”· ἀντίκειται πόλεμος εἰρήνῃ» (Ρητορική, 1410α)

– «ἤσυγάξετε γάρ, μόνοι Ἑλλήνων, ὧ Λακεδαιμόνιοι, οὐ τῇ δυνάμει τινα, ἀλλά τῇ μελλήσει ἀμυνόμενοι» (κεφ. 69.4)

– «ὑμεῖς δὲ τὰ ὑπάρχοντά τε σώζειν καὶ ἐπιγινῶναι μηδὲν καὶ ἔργῳ οὐδὲ τὰναγκαῖα ἐξικέσθαι» (κεφ. 70.2)

– «πρὸς ὑμᾶς μελλητὰς καὶ ... ἐνδημοτάτους» (κεφ. 70.4)

– «διαμέλλετε... <καὶ>... ἐπὶ τῷ μὴ λυπεῖν τε τοὺς ἄλλους καὶ αὐτοὶ ἀμυνόμενοι μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμετε». (κεφ. 71.1)

– «μέχρι μὲν οὖν τοῦδε ὠρίσθω ὑμῶν ἡ βραδυτῆς» (κεφ. 71.4)

Συμπληρωματικὴ ἀναφορά στις διαφορὲς Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν ὑπάρχει στο Παράθεμα τῆς σελ. 253 τοῦ Σχολικοῦ βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 29-30

(Διδακτικὲς ὥρες 4)

Προτεινόμενοι **επιμέρους διδακτικοὶ στόχοι** τῶν κεφ. 29-30:

1) να μποροῦν οἱ μαθητὲς να περιγράφουν τὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων καὶ αἰτιῶν που οδήγησαν στὴ ναυμαχία τῆς Λευκίμμης (Χάρτης σελ. 257).

2) να παρατηρήσουν α) ὅτι ο Θουκυδίδης δεν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἡ ναυμαχία εἶναι ἀποτέλεσμα πολιτικῶν ἀποφάσεων καὶ μόνον. Ο θεὸς ἢ ἡ τύχη δεν ἔχουν θέση στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, β) τὴν ἰσορροπία τοῦ λόγου, τὴ λακωνικότητα καὶ τὴν πυκνότητα τῶν περιγραφῶν στο κεφ. 29.3-5.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 29

ναυσὶ ἑβδομήκοντα καὶ πέντε: ὑπάρχει ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸν ἀκριβὲ ἀριθμὸ πλοίων καὶ ἰδίως ἀνδρῶν, ἀν συγκριθοῦν με τὸ κεφ. 27. Κατὰ τὴν ἀπόψη τοῦ A. W. Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος I, σελ. 163-164) πιθανόν να ὑπάρχει λανθασμένη

γραφή των αριθμών (που δεν ξέρουμε αν δίνονταν ολογράφως ή με σύμβολα και τι είδους σύμβολα) στα αρχικά χειρόγραφα. Υποστηρίζει όμως ότι δεν πρέπει να επιχειρηθεί διόρθωση με βάση το συνήθη αριθμό οπλιτών στα πλοία εφόσον δεν ξέρουμε 1) αν όλα τα συμμαχικά πλοία είχαν και οπλίτες 2) αν «οι άποικοι» είχαν εξοπλιστεί. Κατά τον Marchant (*Thucydides*, Book I, σελ. 177) στα 68 πλοία (κεφ. 27. 2) πρέπει να προστεθούν οι «κεναί νῆες» των Ηλείων.

ζευγνύω ναῦς: τοποθετώ ζυγώματα (δηλαδή ξύλινα δοκάρια) εγκάρσια (κατά πλάτος, από τη μια ως την άλλη πλευρά του πλοίου), για να υποστηλώσω το κατάστρωμα του πλοίου· ή ενισχύω τις σανίδες του καταστρώματος, αν έχουν αραιώσει, παρεμβάλλοντας ξύλινα συμπληρώματα που καλύπτουν τα κενά. Όταν ενίσχυαν τα πλευρά των πλοίων με σχοινιά χρησιμοποιούσαν το ρήμα ζῶσαι (ζώννυμι) ή ὑποζῶσαι.

παραστήσασθαι: (εννοούμενο) υποκείμενο τῆν Ἐπίδαμον.

ἐπήλυδας: ἔπηλυς < ἐπιέναι (νέηλης, προσλήτης, προσήλυτος) είναι οι νέοι άποικοι ή οικήτορες κάθε προελεύσεως που έστειλαν οι Κορίνθιοι (1.26.43.)

Κεφ. 30

τοὺς ἄλλους: «ἄλλοι» είναι όσοι αιχμαλωτίστηκαν στη ναυμαχία.

περιόντι/περιόντι τῷ θέρει: υπάρχει διαφωνία για τη μορφή «περιόντι» στα χειρόγραφα και τους μελετητές και για τη χρονολόγηση της ναυμαχίας στη Λευκίμμη.

– Αν γίνει δεκτή η γραφή «περιόντι», όπως προτείνει ο Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος I, σελ. 197), τότε η φράση «περιόντι τῷ θέρει» αναφέρεται στο επόμενο έτος και η χρονολόγηση είναι η εξής:

Ναυμαχία Λευκίμμης, Ιούλιος 435 π.Χ.

Κορινθιακός στόλος στο Χειμέριο, «θέρος» 434 π.Χ.

– Αν γίνει δεκτή η γραφή «περιόντι τῷ θέρει» (= καθώς τελείωνε η

περίοδος του θέρους, δηλαδή φθινόπωρο), η ναυμαχία στη Λευκίμμη έγινε άνοιξη του 435 π.Χ. (αρχή του «θέρους») και ο Κορινθιακός στόλος ήλθε στο Χειμέριο το φθινόπωρο του 435 π.Χ.

Χειμέριον: περιγραφή του λιμανιού και της τοποθεσίας δίνεται από το Θουκυδίδη στο 1.46.3-4. Αποτέλεσε ορμητήριο των Κορινθίων στην πρώτη μάχη στα Σύβοτα (και στη δεύτερη ναυμαχία Κέρκυρας-Κορίνθου με συμμετοχή των Αθηναίων, ύστερα από τη σύναψη της «επιμαχίας») [1. 46-1.55].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 31

Το Π.Ι. προτείνει δύο διδακτικές ώρες για το κεφ. 31 (πρωτότυπο), 2 διδακτικές ώρες για τις δημηγορίες Κερκυραίων και Κορινθίων (κεφ. 32-43, μετάφραση) και δύο διδακτικές ώρες για το κεφ. 44 (πρωτότυπο).

Εναλλακτική πρόταση: 4 διδακτικές ώρες για το κεφ. 31 και τα κεφ. 33-36 (δημηγορία Κερκυραίων, μετάφραση) και 4 διδακτικές ώρες για τα κεφ. 37-43 (δημηγορία Κορινθίων, μετάφραση), και το κεφ. 44 (πρωτότυπο) με δεδομένο ότι το κεφ. 31 «προετοιμάζει» τις δημηγορίες και το κεφ. 44 δίνει το «αποτέλεσμα» των δισσωών λόγων.

***

Στο κεφ. 31 οι **διδακτικοί στόχοι** αποσκοπούν στο: α) να παρατηρήσουν και να αναγνωρίσουν οι μαθητές τη δομή του κειμένου με βάση το γνωστό σχήμα δράση-αντίδραση/αίτιο-αποτέλεσμα:

Κορίνθιοι-όργη φέροντες

Κερκυραῖοι-έφοβοῦντο → ἔδοξεν... ξυμμαχους γενέσθαι... εὕρισκεσθαι

Κορίνθιοι-πυθόμενοι → ἦλθον πρῆσβευσόμενοι

β) να επισημάνουν τον καιρίο, χωρίς περιττολογίες λόγο που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης για να περιγράψει ενέργειες και καταστάσεις και τις προσπάθειες των αντιμαχόμενων να προλάβουν να εξουδετερώσουν τους κινδύνους που αυτές δημιουργούν για τα συμφέροντά τους (Σχόλια σελ. 265-266 του σχολικού βιβλίου και Ερώτηση-Άσκηση 1, σελ. 267).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

– **μισθῶ πείθοντες**: η τροπική μετοχή συνδέεται με το ἀγείροντες, παρατηρεί ο Γ. Γαρδίκας (σελ. 56 των Σχολίων του). Με το νοηματικό σχήμα: μισθῶ (προσδοκία κέρδους) → πειθῶ (πέιθοντες) → ἀγείροντες, δηλαδή με τρεις λέξεις, προβάλλεται η κοινωνική/οικονομική κατάσταση, που επηρεάζει και διαμορφώνει και την πολιτική, στις ελληνικές πόλεις.

– Η επιθυμία των Κερκυραίων που εκφράζεται με το «**ξυμμάχους γενέσθαι**» προέρχεται από το «πειρᾶσθαι εὐρίσκεσθαι ὠφελίαν», κατά την εύστοχη παρατήρηση του Marchant. Πόλεις «ἄγραφοι» – εκτός συμμαχιῶν – μπορούσαν, σύμφωνα με την Τριακονταετή Ειρήνη, να ζητήσουν τη συμμαχία της Αθήνας ή της Σπάρτης. Βεβαίως το αίτημά τους μπορεί να μη γινόταν δεκτό.

– **ἐς τὰς Ἀθηναίων σπονδὰς**: αναφέρονται στην Αθηναϊκή Συμμαχία, η οποία, κατά καιρούς περιελάμβανε την Τροιζήνα, την Αχαΐα, την Ακαρνανία, τη Ζάκυνθο και άλλες πόλεις (1. 35.2.).

– **Καταστάσης ἐκκλησίας** ἐς ἀντιλογίαν ἤλθον (ενν. υποκείμενο: ἑκάτεροι) Η Εκκλησία του Δήμου συνεδρίαζε τακτικά μια φορά το μήνα, σε κάθε πρυτανεία, δηλαδή δέκα φορές το χρόνο. Η συνεδρίαση που έγινε για να ακουστούν οι δημηγορίες Κερκυραίων και Κορινθίων είναι έκτακτη. Για τον τρόπο που λειτουργούσε η εκκλησία του δήμου έχουμε μια παραστατική εικόνα από τον πλατωνικό διάλογο «Πρωταγόρας» (319 a-d).

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 32-43

Δημηγορία Κερκυραίων (32-36) Κορινθίων (32-43) από μετάφραση. Το πρωτότυπο κείμενο υπάρχει στο Επίμετρο.)

Κύριοι **διδασκαλικοί στόχοι** στη διδασκαλία των δημηγοριών είναι: α) να κατανοήσουν και να είναι σε θέση να διακρίνουν οι μαθητές τη δομή τους (δίνεται στην «Εισαγωγή» κάθε δημηγορίας, σελ. 269 και 279 του σχολικού βιβλίου) β) να παρακολουθούν τη λογική αλληλουχία και αλληλεξάρτηση των ιδεών και επιχειρημάτων στο σχήμα λόγος-αντίλογος (π.χ.

στο κεφ. 32.1	αντιστοιχεί	το κεφ. 40.4
στο κεφ. 32.4-5	αντιστοιχεί	το κεφ. 37.2-4
στο κεφ. 36.2	αντιστοιχεί	το κεφ. 37.3
στο κεφ. 34.1	αντιστοιχεί	το κεφ. 38
στο κεφ. 34.2	αντιστοιχεί	το κεφ. 39.1 κ.ο.κ.)

γ) να διαπιστώσουν ότι το περιεχόμενο των δημηγοριών συνυφάνεται άμεσα με τα γεγονότα και ότι ανάμεσα στα επιχειρήματα και τα γεγονότα ή στις αντιθετικές επιχειρηματολογίες δημιουργείται μια σαφής λογική-νοηματική σχέση.

Στους στόχους αυτούς προσανατολίζονται οι «Ασκήσεις» οι οποίες ακολουθούν μετά από κάθε μεταφρασμένο κεφάλαιο και αποτελούν έμμεσο σχολιασμό του συγκεκριμένου κεφαλαίου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 32-36

Η επιχειρηματολογία των Κερκυραίων (κεφ. 33 - κεφ. 36.2) έχει την εξής διάταξη: ένα πρώτο μέρος (κεφ. 33, τὸ ὠφέλιμον) και ένα δεύτερο μέρος (τὸ δίκαιον), όπου α) αναιρείται ο ισχυρισμός των Κορινθίων ότι έχουν δικαιώματα ως μητρόπολη, επί των Κερκυραίων (κεφ. 34) β) γίνεται προσπάθεια να αποδειχθεί ανυπόστατος ο φόβος ότι συμμαχία

Αθήνας-Κέρκυρας προσκρούει στην Τριακονταετή Ειρήνη. Το γεγονός ότι στο κεφ. 36.1 οι Κερκυραίοι επανέρχονται στο θέμα της Τριακονταετούς Ειρήνης δείχνει ότι αυτό ήταν το βασικό επιχείρημα των αντιπάλων της συμμαχίας. Για την εξουδετέρωση αυτού του επιχειρήματος οι Κερκυραίοι προβάλλουν (κεφ. 36) το ισχυρό αντεπιχείρημα της ναυτικής τους δύναμης, βέβαιον ότι θα επηρεάσει σημαντικά τους «αναποφάσιστους», όπως παρατηρεί ο Marchant (σελ. 184).

– Η *διαρκής ευγνωμοσύνη* που υπόσχονται οι Κερκυραίοι (κεφ. 32.1) λίγο ωφέλησε την Αθήνα. Όπως παρατηρεί ο Gomme (τομ. I, σελ. 168), το 431 π.Χ. έστειλαν 50 πλοία να ενισχύσουν τον Αθηναϊκό στόλο που λεηλατούσε τα παράλια της Πελοποννήσου (2.25.1) και το 426 π.Χ., με 15 πλοία ενίσχυσε τους Αθηναίους εναντίον των Λευκαδίων (3.94.1, 3.95. 2). Η μεγάλη όμως «στάση» του 427 π.Χ. και 425 π.Χ. (3ο Βιβλίο) εξάντλησε τις δυνάμεις της. Ωστόσο το 415 π.χ. έπαιξε σημαντικό ρόλο ως σταθμός ανεφοδιασμού στην εκστρατεία της Σικελίας (6ο βιβλίο). Η καλή θέση της για τη ναυσιπλοΐα (κεφ. 36.2) θα τονιστεί και από τον Αλκιβιάδη (6.16-18.1) και είναι φανερό ότι επηρέασε τους Αθηναίους στην τελική τους απόφαση (κεφ. 44.3), με δεδομένες τις Αθηναϊκές σχέσεις με πόλεις της «Δύσης»: ίδρυση Θουρίων (443 π.Χ.), συνθήκες με Έγεστα (454/3 π.Χ.), Ρήγιο (446; π.Χ.) Λεοντίους (446; π.Χ.), που ανανεώθηκαν για το Ρήγιο και τους Λεοντίους το 433/2 π.Χ.

(*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ1, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 150-151)

– *Τυπικά, τα μέλη της Αθηναϊκής συμμαχίας ήταν «σύμμαχοι», όχι υπήκοοι* (κεφ. 35.3). Γι' αυτό και είχαν το δικαίωμα, ως ιδιώτες, να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες και σε άλλες πόλεις, αν δεν ήταν εμπόλεμες με την Αθήνα. Το δικαίωμα αυτό το είχαν και οι Αθηναίοι πολίτες. Το ερώτημα που έμμεσα απευθύνουν οι Κερκυραίοι στους Αθηναίους είναι το εξής: Οι Κορίνθιοι ναυτολογούν δικούς σας υπηκόους, γιατί εσείς να μη δεχτείτε ως σύμμαχο ουδέτερη πόλη (που επιπλέον είναι εχθρική προς τους εχθρούς σας και έχει ισχυρό ναυτικό);

Κεφ. 37-43

– Η αποστασία της Σάμου (κεφ. 40.5) έγινε το 440 π.Χ. και περιγράφεται στο 1.115. Στο κεφ. 40.6 υπάρχει υπαινιγμός στην αποστασία της Ποτειδαίας (433-432 π.Χ.) που υπήρξε η «απάντηση» της Κορίνθου στην «επιμαχία» Αθήνας-Κέρκυρας και η δεύτερη αφορμή του Πελοποννησιακού πολέμου (1.23 και 1.56-66).

– Οι ομοιότητες ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις, όπως παρατηρεί ο Marchant (σελ. 188), αναφερόμενος στο κεφ. 41.2, είναι φαινομενικές. Οι Κορίνθιοι ονομάζουν αποστασία την αποξένωση της Κέρκυρας από τη μητρόπολή της, ενώ η Σάμος είχε πραγματικά αποστατήσει από την Αθηναϊκή Συμμαχία.

– Παρόλο που οι Κορίνθιοι επικαλούνται το συμφέρον των Αθηναίων στο κεφ. 42.1-2, όπως έκαναν και οι Κερκυραίοι, είναι φανερό ότι η αναφορά τους είναι αόριστη αφού και οι ίδιοι καταλαβαίνουν ότι η Κέρκυρα έχει να προσφέρει περισσότερα στην Αθήνα.

– Η αναφορά στην «καχυποψία που προκλήθηκε εξαιτίας των Μεγαρέων» (κεφ. 42.3) μπορεί να υπαινίσσεται 1) το Μεγαρικό ψήφισμα (1.67) 2) την εξέγερση των Μεγαρέων εναντίον των Κορινθίων, το 465 π.Χ. την οποία υποστήριξαν οι Αθηναίοι (1.103) 3) την αποστασία των Μεγαρέων από την Αθήνα, το 445 π.Χ., με τη βοήθεια τη Κορίνθου (1.114-115). Επειδή η πρώτη περίπτωση είναι η μόνη που συνέβη κατά τη διάρκεια της Τριακονταετούς Ειρήνης η άποψη του Marchant (σ. 191) είναι ότι οι Κορίνθιοι αναφέρονται σ' αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 44

Το κεφάλαιο προσφέρεται για να εντοπίσουν οι μαθητές τις αναφορές στα επιχειρήματα των δημηγοριών Κερκυραίων και Κορινθίων που επηρέασαν την τελική απόφαση των Αθηναίων και να κατανοήσουν πόσο δύσκολο είναι να ληφθεί μια πολιτική απόφαση όταν τα «υπέρ» και τα «κατά» είναι σχεδόν ισοδύναμα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Τα εμπορικά πλοία από τη Σικελία, (σύμφωνα με τον Gomme, τομ. Ι, σ. 177) έπλεαν κατευθείαν στον Κορινθιακό κόλπο και αυτός ήταν ένας βασικός λόγος που οι Αθηναίοι επεδίωξαν τον έλεγχο της Ζακύνθου και Κεφαλληνίας (2.80.1). Άλλος λόγος ήταν ότι τα λιμάνια τους αποτελούσαν ενδιάμεσους σταθμούς για τις αθηναϊκές πολεμικές τριήρεις που έκαναν το γύρο της Πελοποννήσου. [Η αθηναϊκή τριήρης είχε σχεδιαστεί με στόχο την ευελιξία και την ταχύτητα στις ναυμαχίες και όχι για μακρινά εμπορικά ταξίδια, επομένως δεν διέθετε αρκετό χώρο για αποθήκευση νερού και τροφίμων ούτε για ενδιαίτηματα των 20 ανδρών του πληρώματός της. Αυτός ήταν ο λόγος που οι τριήρεις έπρεπε να προσορμίζονται τη νύκτα και οι άνδρες να αναζητούν τροφή και νερό και γι' αυτό οι παράκτιες περιοχές έπρεπε να είναι φιλικές ή τουλάχιστον ουδέτερες. Σε περίπτωση πιο μακρόχρονης παραμονής, (πολιορκία πόλεων ή αναμενόμενη ναυμαχία), έπρεπε να υπάρχει κοντά στο στρατόπεδο πόλη απ' όπου να ανεφοδιάζονται τα πληρώματα. Η καταστροφή στους Αιγός ποταμούς οφείλεται και στην έλλειψη αυτής της προϋπόθεσης (Ξενοφώντος Ελληνικά, Βιβλίο 2, κεφ. 16.25)].

Περισσότερα για τις τριήρεις, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ2, σελ. 235.

Το απαρέμφατο *ξιμπλεῖν* (44.1) έχει ως εννοούμενο υποκείμενο «τους Αθηναίους». Η δοτική *σφίσιν* αναφέρεται στους Κορινθίους, η δοτική *αὐτοῖς* στους Αθηναίους.

– Το *ὤς* = οὕτως (44.2) έχει την έννοια ότι ο πόλεμος θα γινόταν α-κόμη και αν οι Αθηναίοι απέρριπταν το αίτημα των Κερκυραίων.

***

Ο W.R. Connor (Επιλογή Βιβλιογραφίας, αρ. Β6) σχολιάζει ως εξής την «επιμαχία» Αθήνας-Κέρκυρας:

«Ο αναγνώστης των *Ιστοριών* παρακολουθεί την αφήγηση των απαρχών του πολέμου με το ερώτημα. Γιατί νικήθηκε η Αθήνα;

Αυτή η ερώτηση ενισχύεται και από την κατάληξη του πρώτου από τα δύο επεισόδια (Κέρκυρα, Ποτείδαια) που θεωρήθηκαν αφορμές αψιμαχιών, την Αθηναϊκή επιμαχία με την Κέρκυρα.

Η αφήγηση του επεισοδίου είναι απλή αλλά κατά την ανάπτυξή της αναδύονται δυο άλλες παράμετροι: η μία είναι ένα από τα βασικά θέματα των *Ιστοριών*, η σύγκρουση ανάμεσα στο δίκαιο και το συμφέρον. Η άλλη είναι η σημασία της Κέρκυρας ως ναυτικής δύναμης [...] Αν θυμηθούμε το ρόλο της Κέρκυρας ως σημείου συγκέντρωσης για τις δυνάμεις της Σικελικής εκστρατείας – και καταστροφής – μπορούμε να δούμε μια ειρωνική απόχρωση: ό,τι φαίνεται ως πλεονέκτημα, είναι στην πραγματικότητα ένα βήμα προς την καταστροφή.

Η Αθήνα λοιπόν συμμαχεί με μία από τις άλλες δύο μεγάλες ναυτικές δυνάμεις της Ελλάδος. Η ναυτική υπεροχή της ενισχύεται και η θέση της στον επερχόμενο πόλεμο φαίνεται ισχυρότερη. Η ανάλυση του Θουκυδίδη κατευθύνει τη σκέψη του αναγνώστη προς τις πηγές της Αθηναϊκής δύναμης και υποβάλλει την ιδέα της νίκης όχι των προβλημάτων και δυσκολιών που θα αντιμετωπίσει η πόλη. [...] Στόχος επομένως αυτού του «Κερκυραϊκού επεισοδίου» είναι να κάνει πιο έντονη την αντίθεση ανάμεσα στην ανάλυση των δυνάμεων που περιγράφει το κείμενο και την κατάληξη του πολέμου που γνωρίζει ο αναγνώστης».

(W.R. Connor, *Thucydides*, σελ. 34-36).

***

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ 1ου Βιβλίου/ώρα 1.

– Η Γενική θεώρηση αποβλέπει στο να αποκτήσει ο μαθητής μια γενική εικόνα: α) της διπλωματικής/πολιτικής δράσης που εκτυλίχθηκε στα κεφάλαια 24-44 σε συσχετισμό με τα «πάθη» των πρωταγωνιστών της, β) της αξίας των επιχειρημάτων, των «δισσών» λόγων, για

την αντιμετώπιση των καταστάσεων και την επιτυχία των επιδιώξεων των αντιμαχομένων, γ) του τρόπου με τον οποίο η χρήση της γλώσσας (γραμματικά/συντακτικά φαινόμενα, δομή του λόγου) υπηρετεί την παρουσίαση των γεγονότων, την αλληλουχία των νοημάτων, την ανάπτυξη των επιχειρημάτων, δηλαδή την ενότητα του κειμένου.

Όπως σχολιάζει η J. de Romilly:

«Προφανώς, αυτή ακριβώς η τάση για ενότητα χαρίζει τη σαφήνεια στην αφήγηση του Θουκυδίδη. Από τη στιγμή που ο ιστορικός απομονώνει μια πρόθεση, κοινή σε διάφορες πράξεις, και επισημαίνει, συστηματικά, ό,τι μπορεί να φανερώσει την προοδευτική πραγμάτωση ή την αποτυχία της, αφενός η πρόθεση αυτή ερμηνεύει ικανοποιητικά την πράξη, και αφετέρου προβάλλεται η αιτία της επιτυχίας ή της αποτυχίας, που έτσι γίνεται εύκολα αντιληπτή. Η απλή χρονολογική αντιπαράθεση αποτελεί, επομένως, μια αλληλουχία που έχει συνέπεια και γίνεται κατανοητή.

Η αλληλουχία αυτή γίνεται ακόμα περισσότερο ευδιάκριτη επειδή ο Θουκυδίδης έχει την τάση να προβάλλει την ενότητά της, απομακρύνοντας αποφασιστικά, ό,τι δεν σχετίζεται άμεσα μ' αυτήν, δηλαδή το περιστασιακό, το τυχαίο, τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια [...]

Ο Θουκυδίδης απομακρύνει ό,τι είναι τυχαίο και κρατάει μόνο ό,τι χρησιμεύει για να φανεί η πορεία μιας ενέργειας· και αντίθετα, πάλι, προσκολλάται σ' αυτή την ενέργεια χωρίς να παραμελεί κανένα της στοιχείο· μ' αυτό τον τρόπο, η αφήγησή του φαίνεται να παίρνει τη μορφή αποδεικτικού συλλογισμού. Οι συνθήκες τις οποίες συγκρατεί είναι αναγκαίες και επαρκείς για το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει. Δεν μπορούμε τίποτα να αφαιρέσουμε, τίποτα να μεταβάλλουμε. Και η συνοχή που αποκτά η αφήγηση –από τις προκειμένες ως τα συμπεράσματα– παίρνει έτσι ένα χαρακτήρα αναγκαιότητας».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ. 1988, σελ. 47, 48, 49)

Για τη Γενική Θεώρηση του 1ου Βιβλίου μπορεί να ληφθούν υπόψη

α) «Τα θέματα για συζήτηση» της σελ. 293 του σχολικού βιβλίου

β) Τα κείμενα των Ι.Θ. Κακριδή, Η. Ηλιού και Γ. Δημητράκου που ακολουθούν:

«Και τους λόγους, τις περίφημες δημηγορίες του Θουκυδίδη, σιγά σιγά μάθαμε να τις ερμηνεύουμε πιο σωστά. Άλλοτε πιστεύαμε ότι με όσην ευσυνειδησία είχε προσπαθήσει ο Θουκυδίδης να καταγράψει τα έργα του πολέμου, με άλλη τόση είχε δοκιμάσει και τους λόγους, που είχαν βγάλει οι διάφοροι ρήτορες, πριν αρχίσει και όσο κράτησε ο πόλεμος, να τους καταχωρίσει όσο πιο πιστά μπορούσε. Σε μια τέτοια γνώμη είχε οδηγήσει από τη μια η αντίληψη πως ένας τόσο αντικειμενικός συγγραφέας δεν γινόταν να βάλει στο στόμα των ιστορικών προσώπων λόγια και στοχασμούς που να μην είναι στ' αλήθεια δικοί τους· από την άλλη, μια παρεξηγημένη φράση του συγγραφέα σχετικά με τη μέθοδο που ακολούθησε στη συγγραφή των λόγων.

Οι τελευταίες έρευνες έδειξαν πως ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον κάθε ρήτορα να μιλεί όχι όπως στ' αλήθεια μίλησε, ας είναι και κατά προσέγγιση, αλλά όπως κατά του ιστορικού τη γνώμη θα έπρεπε να έχει μιλήσει, για να εκφράσει τα δέοντα, ό,τι δηλαδή απαιτούσε η ορισμένη εκείνη ώρα, ακόμα και του ρήτορα η γενική στάση στα ζητήματα της πολιτικής και του πολέμου.

Το δίχως άλλο, θα βρέθηκαν ρήτορες, που δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν με ξεκάθαρο μάτι όλη τη σημασία της ιστορικής εκείνης ώρας και έπειτα να τη διαδηλώσουν μπροστά στους άλλους, είτε γιατί δεν είχαν του νου την ετοιμότητα και τη δύναμη, είτε γιατί τα πάθη δεν τους άφηναν να δουν καθαρά, είτε για ό,τι άλλο. Θα βρέθηκαν άλλοι που σε ορισμένη στιγμή δεν θα το βρήκαν σκόπιμο να φανερώσουν στον πολύ κόσμο ό,τι η σκέψη τους είχε συλλάβει.

Για τον Θουκυδίδη όλα αυτά είναι αδιάφορα. Οι δημηγορίες του ζητούν να πείσουν τους αναγνώστες της συγγραφής, όχι τους ακροατές

των ομιλητών, γι' αυτό και τους λείπει η άμεση επικαιρότητα και οι δίχως σημασία συμβατικότητες της στιγμής· γι' αυτό είναι όλες στο ίδιο ύφος γραμμένες, χωρίς καμιά διαφοροποίηση ανάμεσα στα πρόσωπα· γι' αυτό οι ρήτορες λένε ό,τι οι ίδιοι μπορεί να μην είπαν, μπορούσαν ωστόσο και θα έπρεπε να έχουν πει ή τουλάχιστο στοχαστεί, αφού κράτησαν αυτή και όχι άλλη στάση· γι' αυτό οι δημηγορίες δεν παρουσιάζονται όπου τύχει, παρά μόνο σε κρίσιμες καμπές της ιστορίας, μπροστά σε μιαν απόφαση πολέμου ή ειρήνης, μπροστά σε μια σημαντική μάχη, μπροστά στον κίνδυνο μιας πολιτικής μεταβολής. Ακόμα και από αυτούς που πιστεύουν στην αυθεντικότητα των λόγων της συγγραφής ποιος είναι τόσο απλοϊκός να πιστέψει ότι μοναχά αυτοί οι λόγοι ειπώθηκαν μέσα στα τριάντα χρόνια του πολέμου από τους τόσους και τόσους, που είτε σαν πολιτικοί είτε σαν στρατηγοί πήραν ενεργό μέρος σ' αυτόν;

Από το στόμα του ρήτορα δεν θ' ακουστεί ποτέ μια γνώμη ατομική· είναι η ίδια η ιστορική στιγμή που θα μας αποκαλύψει την κρυφή λογική που τη διέπει, όπως την είχε συλλάβει ο Θουκυδίδης, τις αφορμές που τη γέννησαν, τις συνέπειες που εγχυμονεί, ή και – στους διπλούς αντιθετικούς λόγους – τις αντινομίες που πολύ συχνά κλείνει. Έτσι, η δημηγορία, παρ' όλο που είναι μια ελεύθερη σύνθεση του Θουκυδίδα, αποχτά αξία αντικειμενική – αντικειμενική, από μια πιο ψηλή σκοπιά. Η δημηγορία σκοπό έχει να ενώσει τα διασπασμένα από τη φύση τους έργα του πολέμου, να τους δώσει νόημα, να τα διακαιώσει. Σ' αυτή μέσα κλείνεται η ερμηνεία που δίνει ο Θουκυδίδης στην κάθε πολιτική και πολεμική ενέργεια. Πολύ σπάνια άλλωστε παρουσιάζει με άλλον τρόπο την προσωπική του γνώμη για τα πράγματα του πολέμου».

(Ι.Θ. Κακρίδης, *Ελλήνων λόγοι*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 152-154).

«Το Α βιβλίο του Θουκυδίδη, που είναι το μεγαλύτερο από οκτώ, δεν καταπιάνεται ακόμα με την αφήγηση του πολέμου. Είναι αφιερωμένο ολόκληρο στην εξέταση των αιτίων του. Κι αυτό είναι χαρακτηριστικό του πόσο ο ιστορικός ένωσε την ανάγκη του ορθολογισμού. Στην έκθεσή του αυτή η προσωπική συνεισφορά του Θουκυδίδη είναι φυσικά μεγαλύτερη, ή τουλάχιστον πιο αισθητή.

Αρχίζει ο Θουκυδίδης με τη θεώρηση του παρελθόντος και γι' αυτό το αρχικό κομμάτι (Α 2 - 19) πήρε το όνομα «Αρχαιολογία». Εκεί ο Θουκυδίδης αποδεικνύει ότι τα συμβάντα του παρελθόντος δεν είχαν ποτέ μεγάλη σημασία. Και για να φτάσει σ' αυτό το συμπέρασμα εξέτασε όλη την Ελληνική ιστορία, από το ξεκίνημά της. Απομακρύνει τις παραδόσεις και αναζητάει κάθε ένδειξη που θα μπορούσε να τον πληροφορήσει πώς ζούσανε στις διάφορες εποχές και με αλληλοδιάδοχες προσεγγίσεις, από τις οποίες σημαντικότερες ήταν ο Μίνως και ο Τρωικός Πόλεμος, δείχνει ότι η πρόοδος της θαλασσινής ζωής και ο πλούτος, συνδεμένος με τη σταθερότητα, μεγάλωναν συνεχώς κι ολοένα ευκολύνουν μεγαλύτερες συγκεντρώσεις δυνάμεων και ευρύτερες επιχειρήσεις.

Συγχρόνως ο Θουκυδίδης εκθέτει τη μέθοδό του (Α 22) και κάνει ένα βραχύτατο παραλληλισμό μεταξύ του Πελοποννησιακού πολέμου και του αμέσως προηγούμενου, του πολέμου με την Περσία.

Ο Θουκυδίδης κάνει από την αρχή διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη αιτιών. Τα διάφορα παράπονα, τα διάφορα προσχήματα, αντιπαρατίθενται στην πιο βαθιά αιτία, στην «ἀληθεστάτην πρόφασιν» (Α 23), που όμως δεν την ανομολογούσαν, δηλαδή το φόβο των Πελοποννησίων από τη συνεχή αύξηση της δύναμης των Αθηναίων.

Οι αιτίες του πολέμου και οι πιθανότητες επιτυχίας των αντιπάλων εκτίθενται σε τέσσερις δημηγορίες που κάναν οι Κορίνθιοι, οι Αθηναίοι, ο βασιλιάς Αρχίδαμος και ο έφορος Σθενελαΐδας. Η δημηγορία των Κορινθίων θέτει από την αρχή το θέμα του Αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Το πρώτο μέρος του λόγου αυτού αποτελεί ένα συστηματικό κατηγο-

ρητήριο που ανατρέχει στους Περσικούς Πολέμους. Οι Αθηναίοι πρέσβεις, που τυχαίως βρίσκονταν στην Πελοποννησιακή αυτή σύναξη, επιχειρούν να δικαιολογήσουν την κυριαρχία των Αθηνών ανατρέχοντας κι αυτοί στα Μηδικά.

Σε συνέχεια, στο δεύτερο μέρος της ομιλίας τους, αντιπαραθέτουν τον βραδύ και αδρανή χαρακτήρα των Λακεδαιμονίων. Στους Κορινθίους απαντά ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος. Ο παραλληλισμός, λέει, ανάμεσα στις δύο ηγετικές πόλεις υποβάλλει την ιδέα μιας βαθιάς αντίθεσης και ενός συστηματικού ανταγωνισμού.

Ο Θουκυδίδης ξαναθυμίζει στο τέλος της συζήτησης αυτής την κύρια αιτία. Ο έφορος Σθενελαΐδας (Α 86.5) πράγματι έκλεισε τη συζήτηση με την προτροπή «...ψηφίστε πόλεμο. Μην αφήσετε τους Αθηναίους να γίνουν ισχυρότεροι και μην προδώστε τους συμμάχους μας...» (μετάφρ. Άγγ. Βλάχου).

Έτσι η σύγκρουση ανάμεσα Αθήνας και Σπάρτης προέρχεται, κατά τον Θουκυδίδη, από μια βαθύτατη και πολυχρόνια εξέλιξη.

Οι συζητήσεις περιέχουν μιαν εξαντλητική ανάλυση των αντιμέτωπων δυνάμεων και των πολεμικών μέσων του ενός ή του άλλου. Στο τέλος του Α βιβλίου ο Περικλής απαντά στους Κορινθίους δείχνοντας την Αθηναϊκή υπεροχή και παρουσιάζοντας τις βάσεις των πολεμικών του σχεδίων. Έχουμε έναν ακριβή διάλογο, όπου τα επιχειρήματα των αντιπάλων αντιπαρατίθενται και συζητούνται με συστηματικό τρόπο. Συζητούνται επίσης τα θέματα στόλου και χρηματικών πόρων. Το δόγμα της θαλασσοκρατίας το ξανασυναντούμε σε όλα τα μέρη του βιβλίου αυτού. Είτε στην Αρχαιολογία, είτε στην Πεντηκονταετία (στα κομμάτια που αναφέρονται στον Θεμιστοκλή) ο Θουκυδίδης κάθε φορά που ασχολείται με την ισχύ των Αθηνών δικαιώνει τις αναλύσεις του Περικλή. Το Α αυτό βιβλίο καλύπτει όλη την ιστορία της Ελλάδας, από την αρχή της ως την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Φαίνεται ότι το Α βιβλίο έχει ξαναγραφεί περισσότερο από μια φορά. Το ότι το Ε 75.6 αποκαλείται γι' αυτό το λόγο «δευτερον προσόμιον» είναι χαρακτηριστικό. Πραγματικά, αν υποθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης δεν περίμενε το 404 για να γράψει την Ιστορία του, μπορεί κανείς να διερωτηθεί κατά πόσον ορισμένα χαρακτηριστικά του Α βιβλίου δεν εξηγούνται διαφορετικά με το ό,τι πριν αυτό πάρει τη μορφή με την οποία το γνωρίζουμε, είχε γραφεί σαν προσόμιον στον πόλεμο των 10 ετών. Δύσκολο όμως είναι να βρούμε σήμερα πώς ήταν στην αρχική του μορφή.

Η προσπάθεια για να βαθύνει στο θέμα είναι εκείνο που δίνει την αξία του στο Α βιβλίο και η πνευματική ρώμη που γενικά χαρακτηρίζει ολόκληρο το έργο του Θουκυδίδη πουθενά αλλού δεν εμφανίζεται τόσο γερή.

Η μέθοδος αυτή ερμηνείας και εξήγησης, που υπάρχει στο σύνολο του βιβλίου και τη βρίσκουμε σε όλα τα μέρη του, συνοδεύεται από μεθοδεύματα έρευνας που διαφέρουν μεταξύ τους, ανάλογα με την περίοδο που αντιμετωπίζεται. Και κανένα βιβλίο δεν πραγματεύεται για τόσο ποικίλες περιόδους, όσο το Α αυτό βιβλίο.

Και όλα αυτά γίνονται τελικά ένα εξαιρετικά περίπλοκο σύστημα. Η ιστορία που μας παρουσιάζει ο Θουκυδίδης αντιπροσωπεύει μια από τις τολμηρότερες κατακτήσεις της λογικής που παλεύει με το άγνωστο και το ανακαλύπτει.

Η μέθοδος του Θουκυδίδη παρουσιάζεται στο Α βιβλίο με ποικιλία μορφών. Άλλοτε η δημιουργική του αγχίνια εξορμά για να κατακτήσει αυτό που αγνοεί – στην Αρχαιολογία. Άλλοτε, στην Πεντηκονταετία, εξαφανίζεται πίσω από τα γεγονότα. Άλλοτε αναμιγνύεται σε μια σύγχρονη (της εποχής) και λεπτομερειακή πληροφόρηση, για ν' ανακαλύψει τις ακριβείς αλληλουχίες – στην αφήγηση των τελευταίων πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο ετών.

Αυτή τη μορφή αφήγησης θα συνεχίσουν τα υπόλοιπα βιβλία της Ιστορίας του Θουκυδίδη από χρόνο σε χρόνο, από καλοκαίρι σε χειμώνα, σε μια ανέλιξη ακόμα πιο στρωτή».

(Η. Ηλιού, *Το μήνυμα του Θουκυδίδη*, Κέδρος 1980, σελ. 73-76).

«Ο Θουκυδίδης αποφεύγει τις ολοκληρωμένες προσωπικές κρίσεις. Συνήθως αφήνει να μιλούν μόνο τους τα «έργα», τα «πραχθέντα», περιορίζοντας το δικό του ρόλο στην προσεκτική εξακριβώσή τους και στην αντικειμενική τους καταγραφή. Την προσωπική του εμπειρία την επεξεργάζεται πιο ελεύθερα και πιο υποκειμενικά στους «λόγους» των πρωταγωνιστών της ιστορίας του. Στα θαυμαστά αυτά δημιουργήματα της μεγαλοφυΐας του, τις δημηγορίες του, όπως λέγονται συνήθως, δίνεται η δυνατότητα στον ξεχωριστό αυτό μαθητή των σοφιστών να ξεδιπλώσει απεριόριστα την ιστορικοπολιτική του σκέψη χρησιμοποιώντας το διαλεκτικό σχήμα της σοφιστικής αντιλογίας. Σ' αντίθεση ωστόσο με τους «δισσούς» λόγους των σοφιστών ο Θουκυδίδης δε δίνει ούτε στη μία ούτε στην άλλη πλευρά την υπεροχή. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να επισημαίνει και να παρουσιάσει με τρόπο σαφή και εξαντλητικό την αμφίπλευρη λογική του ζητήματος. Τη συναγωγή του τελικού συμπεράσματος την αφήνει στον αναγνώστη του».

(Γ. Δημητράκος, «Θουκυδίδης ο κορυφαίος πολιτικός στοχαστής», *Τα Εκπαιδευτικά* 27-28, 1992, σελ. 58)

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 3ο

- Για τη διδασκαλία του 3ου βιβλίου ισχύουν οι γενικοί διδακτικοί στόχοι που αναφέρονται στο 1ο βιβλίο (σελ. 22-23).
- Χάρτης της ναυμαχίας στα Σύβοτα υπάρχει στη σελ. 299 του σχολικού βιβλίου.
- Τα «θέματα για συζήτηση» του κεφ. 70-81 βρίσκονται συγκεντρωμένα στις σελ. 351-352 του σχολικού βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 70

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 2/3

Στόχος: Να κατανοήσουν οι μαθητές τα αίτια και τις αφορμές της έκρηξης του εμφυλίου πολέμου στην Κέρκυρα. Πιο συγκεκριμένα, την ύπαρξη αντιμαχόμενων πολιτικών παρατάξεων, που δρουν στο προσκήνιο, καθώς και παραγόντων που δρουν παρασκηνιακά. Σκόπιμο θεωρείται να συζητηθεί και η κοινωνική αντιδικία (πάλη των τάξεων) που εξηγεί, κατά ένα μέρος, τις στάσεις, οι οποίες, με αφετηρία την Κέρκυρα, σημειώθηκαν στη συνέχεια του Πελοποννησιακού πολέμου σε πολλές ελληνικές πόλεις.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Χρήσιμο είναι πριν ξεκινήσουμε τη διδασκαλία της στάσης στην Κέρκυρα, να δώσουμε στους μαθητές σε μετάφραση τη μέθοδο έρευνας του Θουκυδίδη (1.20-22), διότι σύμφωνα με αυτήν γίνεται η αφήγηση των γεγονότων που ακολουθούν. Ως προεισαγωγή στην εμφύλια διαμάχη να χρησιμοποιηθεί το κεφ. 3. 69, ιδιαίτερα η παράγραφος 2,

που αναφέρεται στην προπαρασκευή των Λακεδαιμονίων για την εκστρατεία στην Κέρκυρα (βλ. σχετικά Αναστάσιος Αγ. Στέφος, «Η διδασκαλία των Κερκυραϊκών και της Παθολογίας του πολέμου», *Φιλολόγος* 85, φθινόπωρο 1996, σ. 268): *ἐβούλοντο γὰρ οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὡς τῆς Λέσβου ἡμαρτήκεσαν, πλέον τὸ ναυτικὸν ποιήσαντες ἐς τὴν Κέρκυραν πλεῦσαι στασιάζουσιν, δώδεκα μὲν ναυσὶ μόναις παρόντων Ἀθηναίων περὶ Ναύπακτον, πρὶν δὲ πλέον τι ἐπιβοηθῆσαι ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ναυτικόν, ὅπως προφθάσωσι, καὶ παρεκευάζοντο ὃ τε Βρασιδάς καὶ ὁ Ἀλκίδας πρὸς ταῦτα.*

– Στο κεφ. 70 πρέπει επίσης να δοθεί προσοχή στην αντίθεση λόγω-ἔργου, (αντίθεση θεμελιακή στο ἔργο του Θουκυδίδη), για να κατανοηθούν οι πραγματικοὶ λόγοι απελευθέρωσης των Κερκυραίων αιχμαλώτων από τους Κορινθίους. Αναγκαίον είναι επίσης να τονιστεῖ η λειτουργικότητα που ἔχουν στο λόγο οι ποικίλοι προσδιορισμοὶ (μετοχές, δευτερεύουσες προτάσεις, επιρρηματικοὶ προσδιορισμοὶ): με τη χρήση τους φωτίζεται κάθε ενέργεια, κάθε παράγοντας και κίνητρο δράσης από κάθε πλευρά. Με αὐτὸν τον τρόπο ο αναγνώστης διεισδύει στην ουσία των πραγμάτων, διακρίνει τις αιτίες από τις αφορμές και καταλαβαίνει την «αλυσιδωτή» σύνδεση των γεγονότων. Ο Θουκυδίδης αφηγείται τα γεγονότα της ἐναρξῆς του εμφυλίου με ακρίβεια, αυστηρὴ αντικειμενικότητα, βραχυλογία (προσπάθεια αποφυγῆς κάθε στοιχείου που θεωρεῖ περιττό), αφηγηματικὴ γοργότητα και εκφραστικὴ ἐνάργεια. Τα στοιχεῖα αὐτά, που αποτελοῦν χαρακτηριστικὰ της θουκυδίδειας γραφῆς, πρέπει πάντοτε να τα ἐπισημαίνουμε στους μαθητὲς μας, βοηθώντας τους ἔτσι να ἐκτιμῆσουν τη γλῶσσα και το ὕφος του μεγάλου ιστορικού.

– Ἰδιαίτερη ἐμφαση να δοθεῖ στην ἀπόφαση για ουδετερότητα που λαμβάνουν οι Κερκυραῖοι, στα λάθη τακτικῆς του Πειθία και στα μέσα, που μεταχειρίζονται οι ολίγοι, για να επικρατήσουν.

Με αφορμὴ το δύσκολο συντακτικὸ σημεῖο του κειμένου: *ἀφικομένης Ἀττικῆς τε νεώς καὶ Κορινθίας* (ενν. νεώς) *πρέσβεις ἀγουσῶν καὶ ἐς λόγους καταστάντων* να ἐξηγήσουμε στους μαθητὲς ὅτι η μετοχὴ

ἀφικομένης χρησιμοποιήθηκε σε ενικό αριθμό, αν και έχει δύο υποκείμενα (νεώς Ἀττικῆς καὶ Κορινθίας), ως προτασόμενη των ονομάτων, σε αντίθεση με τη μετοχή ἄγουσῶν που βρίσκεται σε πληθυντικό, επειδὴ επιτάσσεται. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τις γενικές απόλυτες χρονικές μετοχές ἀφικομένης, καταστάντων (υποκ. τῶν πρέσβειων) και τη συνημμένη επιθετική μετοχή ἄγουσῶν, μπορούμε να εξηγήσουμε (ή να υπενθυμίσουμε) στους μαθητές τη διαφορά συνημμένης και απόλυτης μετοχής. Το κεφ. 70 προσφέρει πολλά κατάλληλα παραδείγματα για τη διδασκαλία της συνημμένης μετοχής, καθώς και της επιρρηματικής. Αν θεωρούμε το επίπεδο της τάξης μας ικανοποιητικό μπορούμε να προσανατολιστούμε σε τέτοιου τύπου ασκήσεις στο επίπεδο της σύνταξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 71-74

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 4/5

Στόχος: Να κατανοηθούν: 1) η νόθευση των δημοκρατικών διαδικασιών που επιχειρούν οι ολιγαρχικοί και 2) οι λόγοι επέκτασης της εμφύλιας διαμάχης και της μετάβασης από την πολιτική αντιπαράθεση στο επίπεδο της πολεμικής αναμέτρησης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Να εξηγηθεί στους μαθητές ότι ο όρος... μηδετέρους δέχεσθαι... ἡγεῖσθαι τυπικά σήμαινε ουδετερότητα, ουσιαστικά όμως κατέλυε την επιμαχία της Κέρκυρας με την Αθήνα και ευνοούσε τη Σπάρτη. Επίσης να τονιστεί η αλλοίωση και η στρέβλωση των δημοκρατικών θεσμών, που εκφράζεται πολύ εύστοχα από τον ιστορικό με τη φράση ἐπικυρῶσαι ἡνάγκασαν τὴν γνώμην. Πρέπει οι μαθητές να καταλάβουν το αντιφατικό και παράλογο νόημα της φράσης αυτής. Να επισημανθεί στη συνέχεια πώς ο ξένος παράγοντας (ἀφίξη του κορινθιακού πλοίου και των Λακεδαιμονίων πρέσβειων 3.72.2) οδηγεί σε ένο-

πλη αναμέτρηση. Στο κεφ. 73 η αφήγηση γίνεται πιο «χαλαρή» (βλ. Άρη Δρουκόπουλου, «Η διδασκαλία του Θουκυδίδη στη Β' τάξη Λυκείου», *Νέα Παιδεία* 45, χειμώνας 1988, σ. 109), διότι η πολεμική δραστηριότητα δίνει τη θέση της στην προσπάθεια των δύο πλευρών να προσεταιριστούν συμμάχους. Στο κεφ. 74 ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δώσει ο διδάσκων στην αποσαφήνιση των τριών παραγόντων που συνεισέφεραν στη νίκη των δημοκρατικών, κυρίως δε στη συμβολή των γυναικών, για τις οποίες ο Μιστριώτης σημειώνει (*Θουκυδίδου Ευγγραφή εκδοθείσα μετά σχολίων*, τόμ. 3ος, εν Αθήναις 1905, σ. 169): «Αι γυναίκες είναι ευθορύδητοι και δεν υπομένουσι συνήθως τον πολεμικόν θόρυβον. Όταν όμως κινδυνεύουσι τα φίλτατα, δεικνύουσι τόλμην παρά φύσιν. Έχουσι δηλαδή αντοχήν αμυντικήν και ουχί ορμήν επιθετικήν, ήτοι έχουσι την ιδιότητα της γαλής και ουχί του κυνός. Τούτ' αυτό συνέβη και εν Άργει, ότε οι Λακεδαιμόνιοι επειράθησαν, όπως εκπορθήσωσιν την πόλιν. Τότε η Τελέσιλλα οπλίσασα τας γυναίκας έσωσε την πόλιν, διότι αύται υπέμεναν τον αλαλαγμόν των Λακεδαιμονίων». Η άποψη αυτή για τη γυναικεία φύση μπορεί να δώσει το ερέθισμα δημιουργικών συζητήσεων στην τάξη και το ζήτημένο της ισχύος της στη σύγχρονη εποχή να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού για τους μαθητές. Θεματικό κέντρο της δεύτερης μεγάλης περιόδου του κεφ. 74 αποτελεί η πράξη απελπισίας των ολιγαρχικών, ο εμπρησμός δηλ. της πόλης, που εκφράζεται με το μοναδικό κύριο ρ. το έμπιπράσι. Με αφορμή αυτό το σημείο πρέπει να φωτιστούν σε βάθος τα ψυχολογικά κίνητρα που ώθησαν τους ολιγαρχικούς σε αυτήν την πράξη και να γίνει σαφές στους μαθητές (και με αναλυτική σύνταξη του χωρίου) ότι ο Θουκυδίδης προβάλλει κάθε δυνατή πλευρά της: χρόνο, τρόπο, αιτία, σκοπό, αποτελέσματα (βλ. Δρουκόπουλου, ό.π., σ. 109).

Στο κέφ. 71.1 και βέλτιστα εἶη καὶ ἥμιστ' ἄν δουλωθεῖεν μπορούμε να αναφέρουμε στους μαθητές ότι η πρώτη ευκτική είναι χωρίς το ἄν, διότι αναφέρεται στο παρελθόν, η δεύτερη με το ἄν, γιατί αφορά στο μέλλον. Στο **72.1 ἐλλόντων (τῶν πρέσβειων)** να επισημανθεί η χρήση

της γενικής απολύτου αντί της συνημμένης μετοχής ἐλθόντας τοὺς πρέσβεις. Στο κεφ. 72.2 ἐπιτίθενται τῷ δήμῳ να αναφερθεῖ ὅτι το ρήμα ἐπιτίθενται εἶναι ιστορικός ενεστώτας και να τονιστεῖ ὅτι η χρήση του συγκεκριμένου χρόνου επιτείνει τη ζωντάνια της αφήγησης. Ο J. Humbert (Συντακτικόν της Αρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης, μετάφραση Γ. Κουρμούλη, Αθήνα 1957, σ. 131) επισημαίνει: «Ο λεγόμενος ιστορικός ενεστώς βασίζεται ἐπὶ της δυνατότητος να θέτῃ εκ νέου προ οφθαλμῶν, ως εἰμῶν αὐτόπται μάρτυρες αὐτῶν, γεγονότα ανήκοντα εν τη πραγματικότητι εις το παρελθόν». 72.3 ἰδρύθη-εἶχον. Ἐχομε εναλλαγή ενικού-πληθυντικού, η οποία δικαιολογείται, διότι το υποκείμενο των δύο ρημάτων (ὁ δῆμος) εἶναι περιληπτικό ουσιαστικό. Στο κεφ. 73, στη φράση ἤκροβόλισαντό τε ὀλίγα το ὀλίγα εἶναι σύστοιχο αντικείμενο του ρήματος = ὀλίγους ἀκροβολισμούς. Στο κεφ. 74.1 επισημαίνουμε ὅτι κέραμος = περιληπτικό ουσιαστικό και το ρ. ὑπέξανήγετο (74.3) χρησιμοποιεῖται μόνον ἐδῶ ἀπό το Θουκυδίδη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 75

Προτεινόμενες διδακτικές ὥρες: 2/3

Στόχος. Με το κεφάλαιο 3.75 αρχίζει η αποκάλυπτη επέμβαση του ξένου παράγοντα στα γεγονότα της Κέρκυρας. Πρέπει, επομένως, με αφορμή τα κεφάλαια που ακολουθούν να γίνει κατανοητός ἀπό τους μαθητές ο ρόλος που διαδραματίζουν οι ξένες δυνάμεις στην εσωτερική πολιτική ζωή μιας χώρας. Επίσης με αφορμή τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα του Νικόστρατου να τονιστεῖ η σημασία της προσωπικότητας στην εξέλιξη της Ιστορίας, καθώς και οι αρετές, τις οποίες πρέπει να διαθέτει ἕνας ικανός πολιτικός.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ο χαρακτήρας και η αξιολόγηση του Αθηναίου στρατηγού θα ολοκληρωθούν στην επόμενη ενότητα, από την πρώτη όμως αυτή εμφάνισή του θα πρέπει να επισημανθούν με έμφαση οι αδιαμφισβήτητες ικανότητές του (νηφαλιότητα, πολιτική ευστροφία, ευθυκρισία, ηρεμία, έλλειψη εμπάθειας, ανθρωπισμός, σεβασμός στους αντιπάλους του κ.λπ.) και η προσπάθειά του να εξυπηρετήσει με τον πλέον κατάλληλο τρόπο την πολιτική και τα συμφέροντα της πατρίδας του. Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι το γεγονός της χρήσης ενεστώτα χρόνου, προκειμένου να παρουσιαστούν ευκρινέστερα, ζωντανά και ανάγλυφα οι ενέργειες του Αθηναίου στρατηγού και να δοθεί πληρέστερα η δυναμική τους στην εξέλιξη των πραγμάτων. Για τους ρηματικούς τύπους **ἀνίστη** και **παρεμυθεῖτο** να επισημανθεί και στη μετάφραση ότι είναι και οι δύο αποπειρατικοί παρατατικοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 76-78

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 3

Στόχος: Η εμφάνιση του κύριου όγκου του πελοποννησιακού στόλου θα οδηγήσει στη ναυμαχία, η περιγραφή της οποίας αποτελεί το κύριο θέμα των κεφαλαίων αυτών. Είναι λοιπόν ευκαιρία να μελετήσουν πληρέστερα και αναλυτικότερα οι μαθητές μας τη γλώσσα, το ύφος, τους εκφραστικούς τρόπους του Θουκυδίδη.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η περιγραφή της ναυμαχίας γίνεται από το Θουκυδίδη με εξαιρετική ακρίβεια και εκφραστική καθαρότητα, ένταση και ευκρίνεια. Η όλη εξιστόρηση αφήνει να διαφανεί αφενός η μεγάλη ναυτική εμπειρία των Αθηναίων, αφετέρου δε η σύγχυση και ο πανικός που επικρατούσε στο

κερκυραϊκό στρατόπεδο. Θα πρέπει να οδηγηθούν οι μαθητές στην επισήμανση και αιτιολόγηση των αλλεπάλληλων και σημαντικών λαθών τακτικής, στα οποία παρά τις αντίθετες υποδείξεις των Αθηναίων συμμάχων τους, υπέπεσαν οι Κερκυραίοι. Το διαλυτικό κλίμα της κερκυραϊκής παράταξης γίνεται αισθητό από την πολλαπλή σύνδεση των ρηματικών τύπων και τη φαινομενικά νοηματική χαλαρότητα. Κυρίαρχος χρόνος στην περιγραφή της εσφαλμένης τακτικής των Κερκυραίων (3.77) είναι ο παρατιτικός, ο οποίος δίνει διάρκεια στις ενέργειες και επιτείνει έτσι την αίσθηση του χάους και της σύγχυσης. Αντίθετα, οι κινήσεις των Αθηναίων είναι καλά υπολογισμένες, μεθοδευμένες με ψυχραιμία και τόλμη, δηλ. τέτοιες ώστε να δικαιώνουν τη φήμη της υπεροχής και των εξαιρετικών ικανοτήτων τους στη θάλασσα. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην τελευταία κίνηση των Αθηναίων, στην υποχώρηση.

Στο σημείο *ἑαυτῶν σχολῆ τε ὑποχωρούντων...* (3.78.3) παρατηρούμε μία σημαντική παρέκκλιση από το συντακτικό κανόνα: *ἑαυτῶν... ὑποχωρούντων* είναι μία γενική απόλυτη. Όπως είναι γνωστό, απόλυτη μετοχή καλείται η μετοχή, της οποίας το υποκείμενο δεν αποτελεί συντακτικό ὄρο της πρότασης, στην οποία ανήκει η μετοχή. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση το υποκείμενο της μετοχής *ὑποχωρούντων* είναι το *ἑαυτῶν*, δηλαδή τῶν Ἀθηναίων που είναι το ίδιο με το υποκείμενο του ρ. *ἔβούλοντο (οἱ Ἀθηναῖοι)*. Ακριβώς αυτή η παρέκκλιση δίνει την ιδιαίτερη ενάργεια και ένταση στην περιγραφή της κρίσιμης στιγμής, κατά την οποία υποχωρούν οι Κερκυραίοι και οι Αθηναίοι. Είναι σαν να έχουν σωθεί ήδη οι Κερκυραίοι, διότι οι εχθροί τους ασχολούνται κυρίως με τους Αθηναίους. Είναι, όπως παρατηρεί ο Gomme, (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. II, Oxford 1956, σ. 366) σαν να λένε οι Αθηναίοι στους Κερκυραίους. “Μην ενδιαφέρεστε για μας· θα επιστρέψουμε την κατάλληλη στιγμή και ο εχθρός θα ασχοληθεί μόνο μαζί μας. Εσείς ξεφύγετε όσο καλύτερα μπορείτε”. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η έμφαση που δίδει ο Θουκυδίδης στις δύο αντωνυμίες: *ἑαυτῶν τε... καὶ σφᾶς*. Ασφαλώς η θέση του

σφᾶς που ακολουθεί το *ἑαυτῶν* δεν είναι τυχαία, ούτε αποτελεί απλώς μία προσπάθεια του ιστορικού να κοσμήσει το λόγο του. Σε ευθύ λόγο θα έγραφε: *αὐτοὶ τε γὰρ σχολῆ ὑποχωρήσομεν καὶ πρὸς ἡμᾶς τετάξονται οἱ ἐναντίοι*. Πρόκειται λοιπόν κατά τον Gomme (ό.π., σ. 366), για “ένα εξαιρετο δείγμα της κομψότητας και της ακρίβειας” που χαρακτηρίζουν το θουκυδίδειο λόγο.

Πρέπει επίσης να τονιστεί η επανάληψη μετοχών διαφορετικών χρόνων (*πεφοβημένοι, φοβούμενοι, δέισαντες*), με τις οποίες δηλώνεται το συναίσθημα του φόβου. (Από τις μετοχές αυτές οι δύο πρώτες αναφέρονται στους Κερκυραίους και τους Αθηναίους αντίστοιχα, η δε τρίτη στους Πελοποννήσιους). Η έμφαση αυτή στην απεικόνιση του φόβου δικαιολογείται διότι: 1) ο φόβος είναι κυρίαρχο συναίσθημα σε κάθε πολεμική αναμέτρηση και επηρεάζει σημαντικά τις ενέργειες των αντιμαχομένων, 2) εξηγεί ικανοποιητικά (όχι αποκλειστικά) τη διαφορετικά ανεξήγητη εικόνα διάλυσης, που παρουσιάζει το κερκυραϊκό ναυτικό. Αξίζει να παρατηρηθεί όμως ότι ο φόβος αποκαλύπτει τη βασική διαφορά δυναμικού μεταξύ Αθηναίων-Κερκυραίων: καταλαμβάνει βέβαια και τους δύο συμμάχους, την ίδια στιγμή όμως που οδηγεί σε πλήρη αποδιοργάνωση τους Κερκυραίους, γίνεται για τους Αθηναίους πηγή επινοητικότητας για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των εχθρών τους, συνώνυμο της εγρήγορσης και της σύνεσης.

Με το κεφάλαιο 3.78 ολοκληρώνεται το πορτρέτο του Νικόστρατου. Τα στοιχεία που συνθέτουν το χαρακτηρισμό του και τα οποία επιστημάνθηκαν στην προηγούμενη ενότητα πρέπει να συμπληρωθούν και να ολοκληρωθούν με την αναφορά στη γενναιότητα, στη φαντασία και στην επινοητικότητά του, ιδιότητες με τις οποίες αντιμετωπίζει το στόλο των Πελοποννησίων. Τελικός μας στόχος πρέπει να είναι η κατανόηση, εκ μέρους των μαθητών, της αμέριστης βοήθειας που προσφέρει ο Νικόστρατος στον κερκυραϊκό στόλο και του δύσκολου έργου που φέρει σε πέρας, εξυπηρετώντας σημαντικότερα την πολιτική της πατρίδας του.

***

«Για έναν Έλληνα που στοχάζεται, ο θόρυβος (η ταραχή) είναι δυστύχημα. Ο καθένας προσπαθεί να τον προκαλέσει στον αντίπαλό του. Όπως το λέει ο Θουκυδίδης σχετικά με τη ναυμαχία της Κέρκυρας (3.78.1): *ἐπειρῶντο θορυβεῖν*.

Από την άποψη αυτήν, η αταξία, που δεν μπορεί να περιγραφεί παρά μόνο σαν ένα ρεαλιστικό, ασυνάρτητο περιστατικό, εντάσσεται σε ένα ορθολογικό σύστημα: την προβλέπει ένας από τους αντιπάλους· φανερώνει την επιτυχία του ενός συλλογισμού ή το λάθος του άλλου».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, σελ. 168)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 79-80

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 2

Στόχος: Να μπορέσουν οι μαθητές να κατανοήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό: 1) την αφηγηματική τεχνική του Θουκυδίδη, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ενότητα αυτή και 2) τις προϋποθέσεις που καθορίζουν τη συμπεριφορά των δύο αντιπάλων μερών και που θα οδηγήσουν στη σκλήρυνση του εμφυλίου, όπως θα την παρακολουθήσουμε στην επόμενη ενότητα.

Ο ιστορικός εστιάζει την αφήγησή του ισότιμα και στα δύο στρατόπεδα, καταγράφοντας διαδοχικά και λεπτομερειακά τη συμπεριφορά των Κερκυραίων και των Πελοποννησίων. Αξίζει να παρατηρηθεί η σχεδόν γεωμετρική συμμετρία του λόγου στο σημείο αυτό: 10 περίπου γραμμές (2 παράγραφοι) αφιερώνονται στα δύο αυτά κεφάλαια στην περιγραφή της δράσης των Κερκυραίων και ίσης έκτασης είναι η αναφορά στους Πελοποννησίους. Η επισήμανση αυτή θα βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν όχι μόνο την εμμονή του ιστορικού για αμεροληψία, αλλά και τη βαθιά λογοτεχνική διάσταση και την εσωτερική ομορφιά και αρμονία του κειμένου που διδάσκονται. Ο αφηγηματικός ρυθμός είναι γρήγορος, «κοφτός», σχεδόν κινηματογραφικός, οι εναλ-

λαγές στρατοπέδου, άρα και οπτικής γωνίας, από την οποία καταγράφονται τα τεκταινόμενα, συνεχείς. Πρέπει επίσης να σχολιαστεί ιδιαίτερος η έμφαση που δίνει ο Θουκυδίδης στο συναίσθημα του φόβου (τρεις χαρακτηριστικές λέξεις: δείσαντες, (3.79.1) φόβω (3.79.3), περιδεής, (3.80.1) και τρεις ενδοιαστικές προτάσεις περιγράφουν την ψυχολογική αυτή διάσταση), που σε μεγάλο βαθμό καθορίζει τις αντιδράσεις αμφοτέρων των αντιπάλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 81 (πρωτότυπο) – 82,83 (μετάφραση)

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 4 (Για τη συνολική θεώρηση του 3ου βιβλίου να διατεθεί 1 ώρα).

Στόχος: Στο κεφάλαιο 81 παρουσιάζεται η κορύφωση των θηριωδιών και των ακροτήτων του εμφυλίου πολέμου της Κέρκυρας. Τα δύο επόμενα κεφάλαια, γνωστά ως Παθολογία του πολέμου, δίνουν την ευκαιρία στο Θουκυδίδη, διευρύνοντας το συγκεκριμένο παράδειγμα της Κέρκυρας, να εκθέσει τις γενικές απόψεις του για τα δεινά κάθε πολέμου και την αλλοίωση της ανθρώπινης φύσης μέσα σ' αυτόν. Στόχος μας, επομένως, είναι να καταλάβουν οι μαθητές μας τις αιτίες, που αποβαρβαρώνουν τον άνθρωπο μέσα σε συνθήκες πολέμου, τη σκληρότητα και την κατάρπτωση των ηθικών αξιών, που παρατηρούνται σε κάθε πόλεμο, κυρίως δε σε κάθε εμφύλια αναμέτρηση και να προβληματιστούν ιδιαίτερα για την επικαιρότητα των αντιλήψεων του ιστορικού και την ισχύ τους στην εποχή μας. Έτσι θα μπορέσουν καλύτερα να εκτιμήσουν την επαγγελία του ιστορικού ότι το έργο του αποτελεί «κτῆμα ἔς αἰεί».

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Να επισημανθεί (ιδιαίτερα για το κεφ. 81) η ενάργεια και η δύναμη της περιγραφής των φρικαλεοτήτων αλλά και η νηφαλιότητα, η απο-

φυγή συναισθηματικής φόρτισης ή προσωπικής τοποθέτησης από τον ίδιο τον ιστορικό κατά την εξιστόρηση τόσο «σκληρών» γεγονότων. Ο Στέφος (ό.π., σ. 275) επισημαίνει σχετικά: «Ο Θουκυδίδης, με δραματική ενέργεια, φιλοσοφικό στοχασμό και μελαγχολική διάθεση εκθέτει τις σκέψεις του και συνοψίζει τις παρατηρήσεις του για την επίδραση της ωμής βίας στα ήθη του ανθρώπου και της κοινωνίας, στη διάρκεια ενός πολέμου, και μάλιστα εμφυλίου. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τις δραματικές συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων απηχεί τις προσωπικές του απόψεις για τη φρίκη και το παράλογο του πολέμου (ο πόλεμος σχολείο βίας), που τον περιγράφει, άλλωστε, με εκπληκτική δύναμη και ακρίβεια, ως αμερόληπτος παρατηρητής: ταυτόχρονα, όμως, προβάλλει μέσα από τον ανθρώπινο πόνο και την ανθρωπιστική και αντιπολεμική του διάθεση αλλά και τη βουλευσιαρχική του αντίληψη για τα ψυχολογικά κίνητρα, τα πάθη, τις αιτίες των συμφορών και τις κοινωνικές επιπτώσεις των εμφυλίων ταραχών: αδιόρατα στο βάθος, διαφαίνεται η έκδηλη επιθυμία του Θουκυδίδα να βασίσει το έργο του στις διαχρονικές αλήθειες της κοινωνικής εμπειρίας των ανθρώπων».

Η συνοπτική αυτή θεώρηση του πολέμου αποτελεί το κλειδί για τις ειδικές παρατηρήσεις του ιστορικού στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Ο Θουκυδίδης έχει επεξεργαστεί με ιδιαίτερη προσοχή το τμήμα αυτό, το οποίο με την πυκνότητα του ύφους και τη μνημειακή εκφραστική τελειότητα αποπνέει ένα ήρεμο μεγαλείο, με μια χροιά απαισιοδοξίας, αναδύοντας ανάγλυφα τις αντιλήψεις του ιστορικού μέσα από καιρίες και θεμελιακές εκφράσεις με τραγική επικαιρότητα². Αναμφίβολα τόσο το κεφ. 3.81 όσο και τα κεφάλαια της Παθολογίας αποτελούν διαχρονικά³, αντιπολεμικά κεί-

²Βλ. Ηλιού, *Το μήνυμα του Θουκυδίδα*, Κέδρος 1980, σ. 196, ο οποίος παρατηρεί σχετικά: «Με δραματική ενέργεια και φιλοσοφικό στοχασμό ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει στο τρίτο βιβλίο των Ιστοριών του κατά την εξιστόρηση του εμφυλίου πολέμου της Κέρκυρας, βαθύτατες ...και αιώνιας αξίας διαπιστώσεις και παρατηρήσεις για την επίδραση της βίας και του πολέμου -και μάλιστα του εμφυλίου πολέμου πάνω στα ήθη των ανθρώπων και της κοινωνίας»

μενα και προσφέρουν πολλά ερεθίσματα για συζήτηση, προβληματισμό και ευαισθητοποίηση των μαθητών μας. Πρέπει επίσης να τονιστεί ιδιαίτερος η συσσώρευση ρημάτων που δηλώνουν θάνατο και η σκοπιμότητα τη εμφαιτικής αυτής αναφοράς του ιστορικού. Ο Θουκυδίδης στο 3.81 χρησιμοποιεί 12 ρήματα (ή ρηματικές εκφράσεις) που δηλώνουν θάνατο και κλιμακώνει αριστοτεχνικά την αφήγησή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε σταδιακά να μεταβαίνει σε ολοένα και αγγριότερα παραδείγματα φόνων, ενδεικτικά της ηθικής φθοράς, και της ανατροπής του δικαίου και της φυσικής ή έννομης τάξης, που συμβαίνουν σε έναν εμφύλιο πόλεμο (κυριότερο παράδειγμα: *καί γάρ πατήρ παιῶν ἀπέκτεινε... ἀπέθανον*). Καθένα από τα ρήματα που δηλώνουν θάνατο προσδιορίζεται από ποικίλους προσδιορισμούς (χρόνου, αιτίας, τρόπου, τόπου κ.λπ.), ώστε να αποσαφηνίζονται πλήρως οι συνθήκες θανάτου. Επιτυγχάνει έτσι ο ιστορικός να προσδώσει δραματικότητα, ένταση και τραγικότητα στην αφήγησή του.

– Η μελέτη των *Κερκυραϊκών και της Παθολογίας* πρέπει να ολοκληρωθεί με την παράλληλη συνεξέταση των κεφαλαίων 46-48 του τέταρτου βιβλίου, ώστε οι μαθητές να αποκτήσουν πλήρη εικόνα της βιαιότητας, της εκδικητικής τάσης, των φρικτών εγκλημάτων, του πολιτικού αμοραλισμού των δημοκρατικών, που στιγμάτισαν τη διάρκεια του εμφυλίου αυτού πολέμου.

***

Στη γενική θεώρηση του τρίτου βιβλίου βοηθούν τα κείμενα των Α. Στέφου, Χ. Χρηστίδη και Ι.Θ. Κακριδή που ακολουθούν.

«Η διδασκαλία από το πρωτότυπο ολοκληρώνεται με την *Παθολογία του Πολέμου* (Γενική θεώρηση του πολέμου) παρ. 82-83 (από μετάφραση, σε 2 διδακτικές ώρες, μαζί με την ανακεφαλαίωση), που αποτελεί την κορύφωση των διηγησιών του Γ' βιβλίου, όπου εκτίθενται γεγονότα που υπερβαίνουν τα όρια του ανθρώπινου μέτρου, τονίζοντας την πολιτική της ισχύος και τη βούληση του κραταιού. Ο Θουκυδίδης, με δραματική ενάργεια, φιλοσοφικό στοχασμό και μελαγχολική

διάθεση εκθέτει τις σκέψεις του και συνοψίζει τις παρατηρήσεις του για την επίδραση της ωμής βίας στα ήθη του ανθρώπου και της κοινωνίας, στη διάρκεια ενός πολέμου, και μάλιστα εμφυλίου. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τις δραματικές συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων απηχεί τις προσωπικές του απόψεις για τη φρίκη και το παράλογο του πολέμου (ο πόλεμος σχολείο βίας) που τον περιγράφει, άλλωστε, με εκπληκτική δύναμη και ακρίβεια, ως αμερόληπτος παρατηρητής· ταυτόχρονα, όμως, προβάλλει μέσα από τον ανθρώπινο πόνο και την ανθρωπιστική και αντιπολεμική του διάθεση αλλά και τη βουλευσιαρχική του αντίληψη για τα ψυχολογικά κίνητρα, τα πάθη, τις αιτίες των συμφορών και τις κοινωνικές επιπτώσεις των εμφύλιων ταραχών· αδιόρατα, στο βάθος, διαφαίνεται η έκδηλη επιθυμία του Θουκυδίδη να βασίσει το έργο του στις διαχρονικές αλήθειες της κοινωνικής εμπειρίας των ανθρώπων. Αποτελεί, επίσης, η συνοπτική αυτή θεώρηση του πολέμου το κλειδί για τις ειδικές παρατηρήσεις του ιστορικού στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Ο Θουκυδίδης έχει επεξεργαστεί με ιδιαίτερη προσοχή το τμήμα αυτό, το οποίο με την πυκνότητα του ύφους και τη μνημειακή εκφραστική τελειότητα αποπνέει ένα ήρεμο μεγαλείο, με μια χροιά απαισιοδοξίας, αναδύοντας ανάγλυφα τις αντιλήψεις του ιστορικού μέσα από καίριες και θεμελιακές εκφράσεις, με τραγική επικαιρότητα, όπως π.χ.,

– *Καί ἐπέπεσε πολλὰ καί χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καί αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ.*

– *Ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.*

Η Παθολογία του πολέμου πρέπει να συμπληρωθεί με το κεφ. 84, όπου ολοκληρώνονται οι θέσεις του Θουκυδίδη για τις επιπτώσεις του πολέμου, με άμεση εφαρμογή στα γεγονότα της Κέρκυρας.

“Στην Κέρκυρα, λοιπόν, έγιναν, για πρώτη φορά, τα φοβερά αυτά πράγματα στα οποία μπορούν να οδηγηθούν άνθρωποι που ζουν κάτω

από καθεστώς τυραννικό, όταν τους δοθεί η ευκαιρία να εκδικηθούν τους άρχοντές τους. Άλλοι κινήθηκαν για ν' απαλλαγούν από τη φτώχεια τους επιδιώκοντας να πάρουν τις περιουσίες των άλλων. Άλλοι χτυπούσαν άγρια και αλύπητα ανθρώπους της ίδιας τάξης, όχι από πλεονεξία αλλά από το τυφλό πάθος του πρωτόγονου ανθρώπου. Ολόκληρη η ζωή της πολιτείας αναστατώθηκε και η ανθρώπινη φύση, η οποία – κι όταν ακόμα υπάρχει ευνομία – έχει την τάση να παρανομεί, ξεχείλισε κι ανατρέποντας τους νόμους έδειξε με ικανοποίηση όλη της την ασυγκράτητη έχθρα εναντίον κάθε εξουσίας. Αν προτίμησαν την άνομη εκδίκηση από τη δικαιοσύνη, αν προτίμησαν την πλεονεξία από την ευνομία, τούτο συνέβη επειδή ο φθόνος είχε διαβρώσει την ψυχή τους. Για να εκδικηθούν τους εχθρούς τους οι άνθρωποι, σε τέτοιες περιστάσεις, αγνοούν τους κανόνες επάνω στους οποίους στηρίζονται οι κοινωνίες, κανόνες όμως επάνω στους οποίους μπορούν να στηριχτούν για να σωθούν, αν βρεθούν στην ανάγκη. Αλλά αδιαφορούν ξεχνώντας ότι, αν καταλύσουν όλους τους κανόνες, τότε και οι ίδιοι θα στερηθούν από την προστασία τους, αν έρθει στιγμή που θα την έχουν ανάγκη»». (Α. Στέφος, «Η διδασκαλία των Κερκυραϊκών και της Παθολογίας του πολέμου», *Φιλολογος* 85, 1996, 275-276).

***

«Η "ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ" ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

«Εδώ, κυρίως, όπως είπαμε, θα μελετήσουμε το Θουκυδίδη ως φιλόσοφο της Ιστορίας και θα προβληματιστούμε πάνω στις απόψεις του για τον πόλεμο και γενικότερα το ιστορικό γίγνεσθαι και τη φύση του ανθρώπου. Ο εμφύλιος πόλεμος που έχει προηγηθεί κάνει τις απόψεις αυτές φυσική προέκταση των προηγούμενων κεφαλαίων. Εκεί έχουμε δει στην πράξη, μέσα από τις φριχτές ωμότητες ενός εμφύλιου σπαραγμού, την ηθική αποχαλίνωση που φέρνει ο πόλεμος και που τόσο δυνατά περιγράφεται εδώ, στην “Παθολογία” του. Για το φριχτό αυτό πρόσωπο του πολέμου δεν θα υπάρξει ασφαλώς καμιά αμφιβολία, τα παιδιά ίσως το φανταστούν και το παρουσιάσουν στις συζητήσεις και τις εργασίες τους ακόμη φριχτότερο. Ο προβληματισμός θα γίνει κυρίως για τις απόψεις του Θουκυδίδη ως προς τη φύση του ανθρώπου και το κύριο αίτιο του πολέμου, άρα και του ιστορικού γίγνεσθαι.

Μπορούμε πρώτ’ απ’ όλα – όπως έχουμε ήδη αναρωτηθεί – να δεχτούμε ότι η φύση του ανθρώπου είναι αναλλοίωτη; Εδώ βέβαια έχουμε μια διαφοροποίηση σε σχέση με όσα είδαμε στα κεφ. 20-22 του Α’ βιβλίου. Εδώ λέει “όσο η φύση του ανθρώπου μένει η ίδια” (ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ), ενώ εκεί παρουσίαζε τη φύση αυτή ως αναλλοίωτη. Όσα όμως κι εδώ προηγούνται και όσα ακολουθούν δεν δείχνουν ότι ο Θουκυδίδης, πιστεύει ότι η ανθρώπινη φύση μπορεί να διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, τόσο –ας πούμε– που να μπορέσει να φτάσει ως την παντοτινή ειρήνη. Η αλληλοσφαγή –άλλοτε ηπιότερη και άλλοτε πιο άγρια– φαίνεται η αιώνια μοίρα του ανθρώπου. Θα θελήσουν όμως οι μαθητές μας να δεχτούν αυτό το απαισιόδοξο μήνυμα;

Εξίσου έντονος θα είναι ο προβληματισμός και ως προς το κύριο αίτιο του πολέμου, άρα και του ιστορικού γίγνεσθαι. Μπορούμε να δεχτούμε σήμερα ότι το πολιτικό αίτιο που δίνει ο Θουκυδίδης, η “επιθυμία της εξουσίας” –η αρχή, όπως τη λέει ο ίδιος–, που εδράζεται στην πλεονεξία και τη φιλοδοξία της ανθρώπινης φύσης, είναι το πρωταρχικό αίτιο; Ή ότι η μονοδιάστατη αυτή μεταφυσική ερμηνεία της Ιστορίας δεν είναι εύκολα παραδεκτή στην εποχή μας; Πόσο μπορεί να αγνοηθεί ο οικονομικοκοινωνικός παράγοντας και κυρίως οι αντιθέσεις που

προέρχονται απ' αυτόν και η πάλη των τάξεων; Δύσκολα θα εύρισκε κανείς σήμερα σοβαρό ιστορικό, οποιασδήποτε ιδεολογικής ή πολιτικής απόχρωσης, που να αμφισβητούσε την πρωταρχική σημασία του παράγοντα αυτού. Στην περίπτωση μας πάντως ο εμφύλιος πόλεμος των Κερκυραίων, που χρησίμεψε ως αφορμή στον Θουκυδίδη για την ανάλυσή του, αφήνει να αναδυθεί ο παράγοντας αυτός σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια. Ολοφάνερα πρόκειται για ταξική πάλη: Δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, μια πολυαριθμότερη και φτωχιά και μια πιο ολιγάριθμη και πλούσια, συγκρούονται. Και η "επιθυμία για εξουσία" της μιας πάνω στην άλλη δεν φαίνεται να έχει άλλη βάση από τα οικονομικά της συμφέροντα, που δεν είναι άλλη βάση από τα οικονομικά της συμφέροντα, που δεν είναι απλή πλεονεξία, αλλά ένας πραγματικός αγώνας για επιβίωση. Όσα γίνονται τις παραμονές του πολέμου αυτού, η δίκη κυρίως των ολίγων και ο φόβος τους για οικονομικό αφανισμό, οδηγούν την ερμηνεία σε αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Φυσικά οποιαδήποτε διαφορετική ανάλυση δεν θίγει την αξία του κλασικού ιστορικού. Αυτό το εξηγήσαμε ήδη στα Σικελικά, όπου και πρωτοσυζητήθηκε το θέμα μας.

Το κείμενο μπορεί να διδαχτεί με τον παραδοσιακό τρόπο της φιλολογικής ανάλυσης ή με ερωτηματολόγιο, που θα βασίζεται κυρίως στον παραπάνω προβληματισμό. Όπως κι αν διδαχτεί το μυστικό της επιτυχίας είναι ένα: Η απόλυτη δημοκρατικότητα και το ήπιο κλίμα ή με άλλα λόγια: ο σεβασμός της προσωπικότητας και της γνώμης όλων. Η προσπάθεια για ερμηνεία της Ιστορίας δεν τελείωσε ακόμη από τον άνθρωπο. Είναι ένα ωραίο αγώνισμα που ευτυχώς συνεχίζεται. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η κριτική που έγινε παραπάνω στη θεώρηση του Θουκυδίδη έχει φυσικά σχετική αξία. Είναι μια τοποθέτηση».

(X. Χρηστίδης, *Προτάσεις για μια ευχάριστη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο*, Μέρος Β, τα πεζά κείμενα, Αθήνα 1989, σ. 241-243)

«Η "ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ" ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

Από τις πιο δυνατές και συγκλονιστικές σελίδες της συγγραφής του Θουκυδίδη είναι η εξιστόρηση του εμφύλιου σπαραγμού στην Κέρκυρα στα 427 π.Χ. Όπως λίγο πολύ σε όλες τις ελληνικές πολιτείες, στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου οι Κερκυραίοι είχαν χωριστεί σε δύο αντίμαχα κόμματα, στους φιλολάκωνες, που τους αποτελούσαν οι ολιγαρχικοί, και στους φιλαθήναιους, όπου ανήκαν οι δημοκρατικοί. Ο διχασμός είχε αρχίσει στην Κέρκυρα από πιο παλιά χρόνια, το μεγάλο όμως κακό ξέσπασε στον πέμπτο χρόνο του πολέμου.

Η Κέρκυρα είχε αμυντική συμμαχία με τους Αθηναίους, χωρίς να πάψει να κρατεί φιλικές σχέσεις και με τους Πελοποννησίους. Μια στιγμή όμως οι ολιγαρχικοί τα καταφέρνουν να επιβληθούν δολοφονώντας μέσα στη Βουλή τον αρχηγό των δημοκρατικών και εξήντα κάπου από τους οπαδούς του. Λίγο αργότερα, με τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων και των Κορινθίων, αρχίζουν τις εχθροπραξίες με τους δημοκρατικούς. Ο εμφύλιος πόλεμος περνάει από διάφορα στάδια: στην αρχή βρίσκονται νικημένοι οι δημοκρατικοί και αναγκάζονται να καταφύγουν στην Ακρόπολη και στα γύρω υψώματα: σε δυο μέρες ωστόσο περνούν στην επίθεση και υποχρεώνουν τους αντίμαχους να υποχωρήσουν. Οι ολιγαρχικοί τότε, από το φόβο μήπως τους επιτεθούν ξαφνικά, τους πάρουν το ναύσταθμο και τους σφάξουν όλους, μόλις σκοτείνιασε, βάζουν φωτιά στα σπίτια γύρω από την αγορά, χωρίς να λυπηθούν ούτε τις δικές τους ούτε τις ξένες περιουσίες. Ήταν μεγάλη η τύχη της πολιτείας που δεν κάηκε ολόκληρη τη νύχτα εκείνη.

Το άλλο πρωί φτάνουν στην Κέρκυρα δώδεκα αθηναϊκά καράβια από τη Ναύπαχτο: άδικα δοκιμάζει ο Αθηναίος στρατηγός να συμφιλιώσει τις αντίμαχες μερίδες: τα πάθη έχουν φουντώσει και κανένας δεν εμπιστεύεται τον άλλον. Σε λίγες μέρες έρχονται από την Κυλλήνη πενήντα τρία καράβια των Πελοποννησίων, για να δοκιμάσουν να κρατήσουν την Κέρκυρα έξω από την αθηναϊκή συμμαχία. Στη ναυμαχία που ακολουθεί ανάμεσα στους Κερκυραίους δημοκρατικούς και στους Αθηναίους από τη μια, στους Πελοποννησίους από την άλλη, νικούν οι τελευταίοι, δεν παίρνουν όμως το κουράγιο να χτυπήσουν τους δημοκρατικούς μέσα

στην πόλη, και όταν το άλλο βράδυ τους έρχεται είδηση πως φτάνουν άλλα εξήντα αθηναϊκά πλοία, προτιμούν να σηκώσουν πανιά και να φύγουν, αφήνοντας τους φίλους των στο έλεος των δημοκρατικών.

Το έλεος όμως έχει σθήσει στις ψυχές των Κερκυραίων. Ακολουθεί σφαγή φοβερή. Οι δημοκρατικοί σκοτώνουν όποιον ολιγαρχικό βρεθεί μπροστά τους. Κάπου τετρακόσιοι φιλολάκωνες είχαν καταφύγει ικέτες στο ναό της Ήρας· από αυτούς βγάζουν πενήντα έξω, τάχα πως θα τους δικάσουν, και χωρίς πολλά πολλά τους σφάζουν όλους. Οι πιο πολλοί ικέτες ωστόσο, που είχαν προτιμήσει, αντί να παραδοθούν, να μείνουν κλεισμένοι στο ιερό, βλέποντας την τύχη των συντρόφων τους, πήραν να σκοτώνονται αναμεταξύ τους· μερικοί πάλι κρεμάστηκαν από τα δέντρα, άλλοι ζήτησαν το θάνατο με όποιο μέσο βρήκαν πρόχειρο.

Η σφαγή κράτησε μιαν ολόκληρη βδομάδα. Η κατηγορία ήταν, φυσικά, πως οι ολιγαρχικοί είχαν επιχειρήσει να καταλύσουν τη δημοκρατία. Δεν έλειψαν όμως οι περιπτώσεις, όπου ο λόγος του φόνου ήταν η προσωπική εκδίκηση. Βρέθηκαν άλλοι, που για να γλιτώσουν από τα χρέη τους, σκότωσαν τους δανειστές τους, τάχα πως κι εκείνοι αντιμάχονταν τη δημοκρατία. Γενικά, τις μέρες αυτές «ο θάνατος επικράτησε σε όλες του τις μορφές. Ό,τι συνηθίζει να γίνεται τέτοιες ώρες, δεν είναι που να μην έγινε – και κάτι παραπάνω! Πατέρες σκότωσαν τους γιους των, ικέτες σύρθηκαν με τη βία από τα ιερά για να θανατωθούν, ή και σκοτώθηκαν μέσα σ' αυτά, άλλους πάλι τους έχτισαν μέσα στο ιερό του Διόνυσου, για να πεθάνουν από την πείνα. Τόσην ωμότητα παρουσίασε ο εμφύλιος αυτός πόλεμος, και η εντύπωση που προκάλεσε ήταν μεγάλη, ένα περισσότερο που ήταν ο πρώτος στα χρόνια εκείνα».

Έπειτα η αναταραχή άπλωσε λίγο πολύ σε ολόκληρη την Ελλάδα, και οι αγριότητες ανάμεσα στις πολιτικές φατρίες έγιναν κάτι συνηθισμένο. Όσο μάλιστα προχωρούσαν τα χρόνια, τόσο και αγρίευαν τα πράγματα, γιατί οι φατρίες αναζητούσαν όλο και πιο σκληρές και πιο ύπουλες μορφές εκδίκησης.

Ποια ήταν τα αίτια της ωμότητας αυτής; Η αντίθεση ανάμεσα σε αριστοκρατικούς και δημοκρατικούς ήταν πολύ πιο παλιά. Σωστά, αλλά σε καιρούς ειρήνης δεν ήταν εύκολο στους Αθηναίους και στους Λακε-

δαιμονίους να ανακατώνονται στα εσωτερικά των άλλων, ούτε πάλι οι αντιμαχόμενες μερίδες μέσα σε μια πολιτεία μπορούσαν να βρουν εύκολα ευκαιρίες, για να ζητήσουν την επέμβαση των μεγάλων τους συμμάχων, ούτε και το ήθελαν άλλωστε. Καθώς όμως η Αθήνα και η Σπάρτη είχαν τώρα ανοίξει πόλεμο μεταξύ τους, οι πολιτικές φατρίες στις άλλες πολιτείες, με την ιδέα πως ήταν μια καλή ευκαιρία για βίαιες αλλαγές στα πολιτικά πράγματα, γύρευαν να βοηθηθούν από τους δύο εμπόλεμους, για να επικρατήσουν αυτές εξουδετερώνοντας τους αντιπάλους των.

Η φύση των ανθρώπων δύσκολα ν' αλλάξει: "όταν είναι ειρήνη και ευμάρεια, τόσο οι πολιτείες όσο και τα άτομα έχουν καλύτερες διαθέσεις απέναντι στους άλλους, γιατί δεν αντικρίζουν ανάγκες αθέλγητες. Ο πόλεμος όμως, έτσι που παραμερίζει σιγά σιγά τις ανέσεις της καθημερινής ζωής, γίνεται δάσκαλος της βίας και κανονίζει τις διαθέσεις των πιο πολλών ανθρώπων σύμφωνα με τις περιστάσεις".

Ακολουθεί η ανάλυση της ψυχολογίας των εμπόλεμων, η περίφημη "παθολογία του πολέμου", όπως ονομάζουμε τα κεφάλαια αυτά της συγγραφής του Θουκυδίδη: "Ακόμα και το συνηθισμένο νόημα που έχουν οι λέξεις έφτασαν να το αλλάξουν, όπως άρεσε στον καθένα σύμφωνα με τα έργα του: Την αστόχαστη αποκοιτιά την είπαν παλικαριά, έτοιμη να θυσιαστεί για τους ομοϊδεάτες· το στοχαστικό δισταγμό-δειλία μασκαρεμένη όμορφα· τη φρονιμάδα – πρόσχημα της αναντριάς, και τη σύνεση σε κάθε τι – παραίτηση από κάθε δράση. Η παράφορη ορμή λογαριάστηκε σαν κάτι που δείχνει και αυτή τον αληθινό άντρα, να καλοσκεφτεί όμως κανείς, για να μην πέσει έξω, δεν ήταν λείε παρά πρόφραση ντυμένη με όμορφα λόγια, μόνο και μόνο για να ξεφύγει το κακό. Αυτόν που δεν ήταν με τίποτε ευχαριστημένος τον θαρρούσαν άξιο να του έχουν παντοτινή εμπιστοσύνη, όποιον όμως γύρευε να τον αντισκόψει τον στραβοκοίταζαν. Όποιος κατάφερνε να κάνει κακό στον άλλον, είχε λείε μυαλό, ακόμα πιο έξυπνος όμως ήταν όποιος πρόφτανε να υποψιαστεί την επιβουλή. Αν πάλι κανείς κοίταζε από πιο πριν να αποφύγει και το να κάνει κακό και το να του κάνουν, αυτός έλεγαν πως διαλύει το κόμμα του και πως ό,τι κάνει το κάνει γιατί τρέμει τους αντίμαχους. Με δυο λόγια: Σε όποιον πρόφτανε να κάνει κακό σ' εκείνον

που ετοιμαζόταν να του κάνει κακό, του έλεγαν μπράβο, ίδιο και σ' αυτόν που έσπρωχνε τον άλλον να κάνει ένα κακό που δεν το είχε συλλογιστεί μόνος του". "Η συγγένεια κατάντησε να είναι τώρα στον άνθρωπο κάτι πιο ξένο από ό,τι το κόμμα, τη στιγμή που στο κόμμα ήταν πιο εύκολο να προβαίνει κανείς σε απόκοτες ενέργειες χωρίς δισταγμούς: γιατί οι πολιτικές εταιρίες δεν γινόντουσαν για κοινή ωφέλεια, χωρίς να παραβαίνονται οι νόμοι που είχε θεσπίσει η πολιτεία: τα κίνητρά τους ήταν η πλεονεξία, και ενεργούσαν πατώντας αυτούς τους νόμους. Και η εμπιστοσύνη που είχαν μεταξύ τους στηριζόταν όχι τόσο πάνω στους όρκους που είχαν δώσει όσο στις κοινές τους παρανομίες".

"Όταν καμιά φορά οι αντίπαλοι έκαναν κάποια σωστή πρόταση, οι άλλοι, αν ήταν πιο δυνατοί, τη δέχονταν όχι με γενναϊόφρονη διάθεση, αλλά με επιφύλαξη και έτοιμοι να δράσουν. Και προτιμούσαν να πάθουν κάτι και να πάρουν εκδίκηση από κάποιον παρά να προλάβουν να μην πάθουν τίποτα. Αν καμιά φορά τα αντίμαχα κόμματα έφταναν να κάνουν όρκους συνδιαλλαγής, οι όρκοι που έδιναν ίσχυαν προσωρινά, όσον καιρό οι ορκισμένοι δεν είχαν άλλη δύναμη για να στηριχτούν πάνω της και δεν ήξεραν τι άλλο να κάνουν. Μόλις όμως δινόταν η ευκαιρία, όποιος πρόφτανε να αναθαρρέψει, αν έβλεπε τον αντίμαχό του απροφύλαχτο, έπαιρνε την εκδίκησή του, και χαιρόταν πιο πολύ που εκμεταλλεύτηκε την εμπιστοσύνη του άλλου παρά αν τον χτυπούσε αντρίκεια: γιατί δεν ήταν μόνο που είχε σιγουρευτεί: ήταν και που λογάριάζε τον εαυτό του νικητή σε αγώνα εξυπνάδας, μια και είχε επικρατήσει με πονηριά. Αλήθεια, οι περισσότεροι άνθρωποι προτιμούν να κακοιουργούν και να τους λένε καπάτσους παρά να μένουν τίμιοι και να τους λένε ανήτους. Ο πρώτος χαρακτηρισμός τους φέρνει χαρά, ο δεύτερος ντροπή".

Για όλα αυτά έφταιγε η δίψα της εξουσίας, σπρωγμένη από τα πάθη της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας: από εδώ ξεκινούσε και η οξύτητα που έδιναν στις κομματικές τους διαμάχες. Τόσο οι δημοκρατικοί όσο και οι ολιγαρχικοί πίσω από τα γοητευτικά συνθήματά τους κοίταζαν μοναχά τα δικά τους και της φατρίας τους τα συμφέροντα. Έτσι, στον αγώνα τους για επικράτηση, έφτασαν να κάνουν τα πιο φοβερά πράγματα: ακόμα πιο φοβερή ήταν η εκδίκηση που έπαιρναν από τους αντίμαχους, πέρα από ό,τι ήταν δίκαιο και συμφερτικό στην πόλη, προκα-

λώντας άδίκες καταδίκες ή και επιβάλλοντας τη θέλησή τους με τη βία. Οπωσδήποτε, ενώ ούτε η μια ούτε η άλλη μερίδα ξεχώριζε για την ευσέβειά της, όσοι κοίταζαν το κακό που έκαναν να το αποσκεπάσουν με φιγουράτα λόγια, έβγαζαν πιο καλό όνομα.

Αλίμονο σ' εκείνους που ζητούσαν να κρατήσουν την ισορροπία τους μέσα στα πάθη που έβραζαν γύρω τους και με καθαρό μάτι έβλεπαν και έκριναν τις βιαιότητες που έκαναν τα κόμματα των άκρων. Αυτούς κοίταζαν και οι δημοκρατικοί και οι ολιγαρχικοί να τους ξεκαθαρίσουν μian ώρα αρχύτερα, επειδή δεν έπαιρναν μέρος στους δικούς των αγώνες και αποπάνω τους ζήλευαν που δεν κιντώνευαν να σκοτωθούν.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι έδωκαν αφορμή να προβάλλει στον ελληνικό κόσμο κάθε μορφή κακότητας. Η καλοσύνη, που δεν μπορείς να τη χωρίσεις εύκολα από την ευγένεια του χαρακτήρα, έγινε καταγέλαστη και χάθηκε. Εκείνο που επικρατούσε τώρα ήταν ο έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα, δυναμωμένος από τη δυσπιστία – τόση δυσπιστία, ώστε να μην μπορεί να τα συμφιλιώσει ούτε ο πιο επίσημος λόγος, ούτε ο πιο φοβερός όρκος. Έτσι, όποιος ένωθε τον εαυτό του πιο δυνατό, ξέροντας πως δεν μπορούσε να στηριχτεί σε τίποτα, κοίταζε πιο πολύ να προλάβει το κακό παρά να δείξει εμπιστοσύνη.

Το παράξενο ήταν πως σ' αυτόν τον αγώνα για επικράτηση νικούσαν κατά κανόνα οι λιγότερο έξυπνοι: καθώς είχαν το φόβο πως με τη δικιά τους ανεπάρκεια και με των αντίμαχων την έξυπνάδα θα την πάθαιναν πάνω στη συζήτηση και πως θα πρόφταιναν να τους κάνουν κακό οι άλλοι με την πολυμήχανη σκέψη τους, άφηναν τα λόγια και προχωρούσαν χωρίς δισταγμούς στη δράση. Αντίθετα, οι άλλοι, επειδή καταφρονούσαν τους αντίμαχούς των και πίστευαν πως θα μπορούσαν σύγκαιρα να καταλάβουν τι μηχανεύονταν, δεν χρειάζóταν λοιπόν δράση εκεί που αρκούσε η σκέψη, πολλές φορές πιάστηκαν απροφύλαχτοι και έχασαν τη ζωή τους.

Τα κεφάλαια της παθολογίας του πολέμου έχουν γραφτεί πριν από είκοσι τέσσερις κάπου αιώνες – μήπως άλλαξε τίποτε στο μεταξύ; Την κατάσταση του εμφύλιου πολέμου τη ζήσαμε – αλίμονο! – και στα δικά μας χρόνια, και η εμπειρία μας δεν είναι καθόλου λιγότερο πικρή από την εμπειρία του Θουκυδίδη. Μήπως και σε μας, στις φοβερές ώρες του

σπαραγμού, δεν κατέστη πᾶσα ἰδέα θανάτου, δεν πήρε ο θάνατος κάθε μορφή που μπορούσε να φανταστεί η ανθρώπινη σκληρότητα; Μήπως δεν άλλαξαν και στις μέρες μας οι λέξεις τη σημασία τους; Μήπως οι συγγενικοί δεσμοί δεν αποδείχτηκαν ανίσχυροι μπροστά στους κομματικούς; Μήπως η δυσπιστία ανάμεσα στις αντίμαχες μερίδες δεν ματαιώσε συχνά κάθε απόπειρα τίμιας συνδιαλλαγής; Μήπως ήταν λιγότερο έντονα τα πάθη της πλεονεξίας και της φιλαρχίας; Μήπως το αποσκέπασμα των άνομων έργων με όμορφα λόγια δεν γινόταν ευχάριστα αποδεχτό; Μήπως πίσω από τα ωραία συνθήματα των πολιτικών δεν κρύβονταν συχνά τα πιο ανομολόγητα συμφέροντα; Μήπως ο άνθρωπος του κέντρου, που δεν άφηγε τον εαυτό του να τον παρασύρουν τα πάθη, ταλανίστηκε και κυνηγήθηκε λιγότερο, στιγματισμένος προδότης και από τα δεξιά και από τα αριστερά;

Ας μην τα θέλουμε όμως όλα δικά μας! Από ό,τι βλέπουμε, ακούμε και διαβάζουμε, η συνταραχή του βίου σε καιρούς εμφύλιων αγώνων δεν αποτελεί το θλιβερό προνόμιο των Ελλήνων. Η ανθρώπινη φύση δεν παραλλάζει και πολύ στα διάφορα πλάτη, και όσα καταγράφει ο Θουκυδίδης στα κεφάλαια των Κερκυραϊκών του ξαναγυρίζουν παρόμοια – αν όχι ακόμα χειρότερα – κάθε τόσο στην ιστορία της γης αυτής, κάτω από άλλα ονόματα λαών και άλλες χρονολογίες: «καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ».

(Ι. Θ. Κακρυδής, *Ελλήνων λόγοι*, τομ. Β', ό.π., σ. 166-173)

Θουκυδίδου Ιστορία

Βιβλίο 6ο και 7ο (Τα Σικελικά)

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

«Διδάσκοντας τα Σικελικά στοχεύουμε στην κατανόηση των γεγονότων και την ερμηνεία τους. Επισημαίνουμε τις αιτίες της εκστρατείας, τις αγριότητες και ωμότητες που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της και γενικότερα τις συνέπειές της, και κάνουμε τις αναγκαίες προεκτάσεις. Εξετάζουμε το ρόλο των ηγετών, τα κίνητρα της δράσης τους, τις ικανότητες και τις αδυναμίες τους, τα αποτελέσματα στα οποία οδήγησαν οι ενέργειές τους. Μελετούμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες παίρνονται οι αποφάσεις του λαού και τονίζουμε την ανάγκη να ενημερώνεται με ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα από τους ηγέτες του πριν αποφασίσει. Φροντίζουμε ώστε οι μαθητές μέσα από τις σκληρές συγκρούσεις, τις πολλαπλές αντιθέσεις και τις ποικίλες ανθρώπινες δραστηριότητες που ξανοίγονται μπροστά τους να αποκτήσουν ανθρωπογνωσία. Βρίσκουμε αναλογίες σε γεγονότα νεότερων χρόνων ακόμη και της σύγχρονης εποχής. Εντοπίζουμε διαχρονικά στοιχεία: ιδέες, αντιλήψεις, κοινωνική πρακτική, πολιτική τακτική. Διαπιστώνουμε πόσο εξακολουθούν οι άνθρωποι να μετατρέπουν τα αγαθά τους σε όργανα εξολοθρευμού των συνανθρώπων τους και πως οι πολιτικοί ηγέτες όχι λίγες φορές θυσιάζουν τον ανθρώπινο μόχθο στο βωμό της παράλογης πολεμικής προπαρασκευής και αναμέτρησης και στις προσωπικές τους φιλοδοξίες».

(Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, σελ. 48)

«Η αφήγηση της εκστρατείας στη Σικελία παρουσιάζεται στο έργο

του Θουκυδίδη ως συμπαγές σύνολο με σαφή ενότητα. Αρχίζει με ιδιαίτερη εισαγωγή, αναπτύσσεται με συνεχή έκθεση των αιτίων ως την τελική καταστροφή. Τα γεγονότα δίνονται με λεπτομέρειες (192 κεφάλαια αφιερώνονται στα συμβάντα από την άνοιξη του 415 π.Χ. ως το φθινόπωρο του 413 π.Χ.), αναλύονται πολύ συστηματικά (το 6ο βιβλίο περιέχει επτά εκτενείς δημηγορίες), ο λόγος έχει εξαιρετική λαμπρότητα [...] Αυτό εξηγείται από τη σπουδαιότητα των γεγονότων: η εκστρατεία στη Σικελία ήταν «συνειδητή» επιλογή της Αθήνας και η καταστροφή την άφησε εξασθενημένη απέναντι σε δύο αντιπάλους και στις αποστασίες των συμμάχων της. Αν μπορούμε να πούμε ότι ο Θουκυδίδης έβλεπε τον Πελοποννησιακό πόλεμο ως κρίση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, η εκστρατεία στη Σικελία ήταν για κείνον η κρίση του ίδιου του πολέμου».

[J. de Romilly, στην έκδοση: *Thucydide, Livres VI-VII* (Budé), Notice σελ. XI.]

***

«Όπως όλοι οι ιστορικοί [ο Θουκυδίδης] ήταν αναγκαστικά επιλεκτικός και εδώ φαίνεται καθαρά η επίδραση των προσωπικών του απόψεων και αντιλήψεων για το σκοπό της Ιστορίας: οι σκέψεις, τα αισθήματα, τα κίνητρα που θεωρούσε αποφασιστικά για την κατάληξη μιας αντιλογίας ή την έκβαση μιας μάχης είχαν μεγάλη σημασία για αυτόν· αντίθετα θεωρούσε δευτερεύοντα τα ζητήματα τα σχετικά με την τοπογραφία, τη στρατιωτική τεχνική, την επιμελητεία και όταν η ιστορική φαντασία και η περιέργεια του σύγχρονου αναγνώστη αναζητούν απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα ο Θουκυδίδης απαντά αόριστα ή ελλειπτικά ή δεν απαντά καθόλου.

Μερικές φορές αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι γράφει για Έλληνες και δεν θεωρεί αναγκαίο να τους μιλήσει για ό,τι ήδη γνωρίζουν, π.χ. πώς συγκροτείται μια τριήρης, αλλά δεν εξηγεί όλες τις ελλείψεις και όλα τα σκοτεινά σημεία στην αφήγησή του για τα γεγονότα των ετών 415 π.Χ. - 413 π.Χ.

Ούτε ο Θουκυδίδης (ούτε άλλος ιστορικός) δεν έχει τη δυνατότητα να μας μεταδώσει άμεσα το τι ακριβώς έπραξαν, σκέφθηκαν και αισθάν-

θηκαν οι Έλληνες στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Μας δίνει όμως τη δική του εικόνα των πράξεων, σκέψεων και αισθημάτων τους και έργο μας ως «σπουδαστών» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, είναι να τον δούμε όχι ως χρονικογράφο, αλλά ως ζωγράφο ενός πίνακα».

(K.J. Dover, *Thucydides*, Book VI, Oxford, 1965, σελ. XIII)

***

Πηγές για τη Σικελική εκστρατεία είναι ακόμη ο σύγχρονος του Αυγούστου Διόδωρος Σικελιώτης (XII 82-XIII 33), οι Βίοι του Νικία και του Αλκιβιάδη του Πλουτάρχου και ο λόγος «Περί Μυστηρίων» του Ανδοκίδη.

Θουκυδίδου Ιστορία

Βιβλίο 6ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 30-31-32

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 7.

Διδακτικοί στόχοι: Τα κεφ. 30-32 προσφέρονται για να δείξουμε στους μαθητές μας τις δυνατότητες του πεζού λόγου όπως τον χειρίζεται ο Θουκυδίδης: την επιδέξια χρήση επιλεγμένων λέξεων, και τη διαπλοκή των προτάσεων που δημιουργούν την παραστατικότητα στην περιγραφή της καθόδου του αθηναϊκού λαού στον Πειραιά και της αναχώρησης του στόλου, τη διεισδυτική ψυχογραφία του πλήθους και, μέσω της απαρίθμησης των οικονομικών στοιχείων, την εικόνα της τεράστιας προετομασίας κράτους και ιδιωτών για την εκστρατεία.

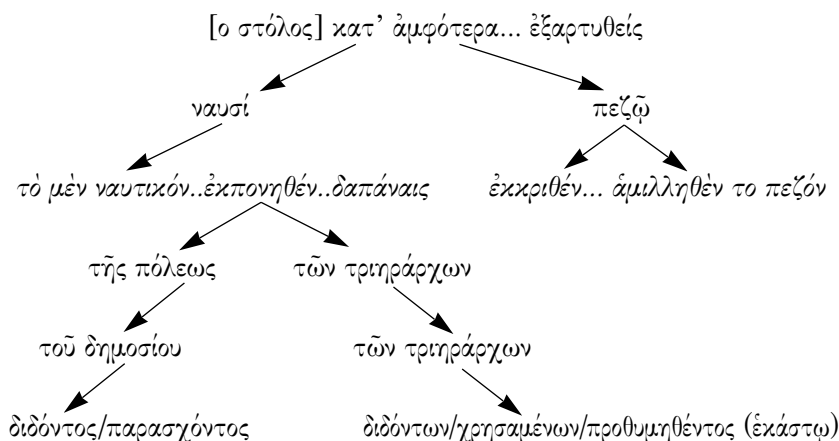
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Στην καλύτερη επεξεργασία του κεφ. 30, θα βοηθήσει ο χάρτης της σελ. 373, τα σχόλια και η ερώτηση 2 της σελ. 365 και τα θέματα για συζήτηση της σελ. 366 του σχολικού βιβλίου.

– Ο συντακτικός και πραγματολογικός σχολιασμός του κεφ. 31 στηρίζεται στις απόψεις των Gomme, Andrews, Dover (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος IV, σελ. 291-296) και του J.K. Dover (*Thucydides*, Book VI, Oxford). Στην καλύτερη κατανόηση από τους μαθητές θα συμβάλουν τα «θέματα για συζήτηση», σελ. 375 του σχολικού βιβλίου).

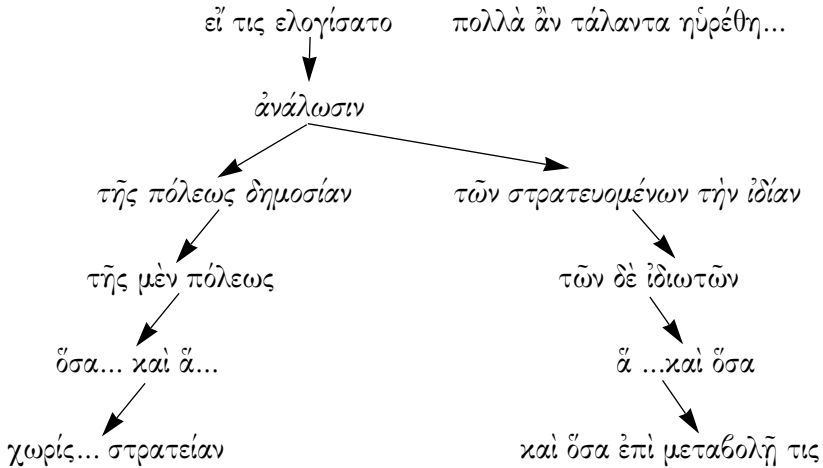
– Ο J.K. Dover (σελ. 40) προτείνει να διαβαστεί η πρόταση «ὁμως δὲ τῇ παρουσίᾳ ρώμῃ ... ἀνεθάρσουν» (κεφ. 31.1) με αλλαγή της στίξης, ως εξής: «ὁμως δὲ τῇ παρουσίᾳ ρώμῃ, διὰ τὸ πλῆθος ἐκάστων ὧν ἐώρων τῇ ὄψει, ἀνεθάρσουν». Θεωρεῖ τη δοτική ρώμῃ ως δοτική αιτίας (που αναπτύσσεται / επεξηγείται με τον εμπρόθετο διὰ το πλῆθος) και τη δοτική ὄψει ως δοτική του μέσου.

– Η δομή του κεφ. 31.3 έχει την ακόλουθη μορφή

Η εκτενής αναφορά στο ναυτικόν και τους τριηράρχους είναι δηλωτική του εξέχοντος ρόλου τους στην εκστρατεία.

– Με ανάλογο δομικό σχήμα αναπτύσσεται και το κεφ. 31.5.

– Χρηστός κατάλογος είναι κατάλογος ανδρῶν ικανῶν για οπλιτική υπηρεσία (κεφ. 31.3.). Ο μη «χρηστός» κατάλογος περιελάμβανε ἀνδρες κατωτέρων κοινωνικῶν τάξεων, ἀναπήρους, ἐξορίστους και γενικῶς υστερούντας σε σωματική ρώμη και κοινωνική θέση.

– Μια καλή ἀνάγνωση και μετάφραση σε συνδυασμό με τα θέματα για συζήτηση του σχολικῶ βιβλίου ἴσως είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος «(επι)κοινωνίας» με το κεφ. 32.

Θεματικό κέντρο: ἡ «θέση» τῆς τραγωδίας. (Ἡ «κλύση» στα κεφ. 78-87 του 7ου βιβλίου).

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 7ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 75 - 77

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 6 (3 ώρες για το κεφ. 75 και 3 για τα 76, 77) ή 8

Στόχος: Στα κεφάλαια αυτά προσοχή πρέπει να δοθεί στην περιγραφή της δραματικής κατάστασης που επικρατεί στο αθηναϊκό στρατόπεδο, καθώς και στο λόγο του Νικία προς τους στρατιώτες του. Η δύναμη της Θουκυδίδειας περιγραφής που διεισδύει στο βάθος της ανθρώπινης ψυχολογίας και συγχρόνως είναι παραστατική, διεξοδικά αναλυτική και ουσιαστική πρέπει, εδώ κυρίως, να μελετηθεί. Οι μαθητές θα κατανοήσουν καλύτερα την ατμόσφαιρα διάλυσης και ηττοπάθειας που επικρατεί στο αθηναϊκό στρατόπεδο, αν επαναφέρουν στη μνήμη τους τη θριαμβευτική αναχώρηση του αθηναϊκού στόλου για τη Σικελία (6. 30-32).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

– Σχετικά με τη σύγκριση αυτή οι Βανδώρος-Κουκουλιός (Θουκυδίδη Σικελικά, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1981, σ. 234) εύστοχα επισημαίνουν τα εξής: “Χωρίς να το θέλει ο νους πηγαίνει στην αρχή της εκστρατείας, στην αναχώρηση του στόλου από τον Πειραιά. Η λαμπρότητα εκείνη αντιτίθεται με την τωρινή αθλιότητα. Η χαρά, η αυτοπεποίθηση, η αισιοδοξία με τη βαριά κατάθλιψη. Η αίσθηση της αφθονίας και της δύναμης με τις τωρινές εικόνες των σερόνιμων και πεινασμένων στρατιωτών. Και τέλος το περήφανο, γρήγορο, πανίσχυρο ναυτικό, το σύμβολο της αθηναϊκής δύναμης, με το αποκαρδιωμένο

πεζικό που υποχωρούσε αβοήθητο σε τόπο εχθρικό. Αυτή η αντίθεση ήταν που τσάκιζε τους Αθηναίους και γέμιζε την ψυχή τους φόβο και λύπη απέραντη. Εκεί είχαν καταλήξει η αδικία της εκστρατείας, η υπεροψία τους και τα σφάλματά τους”.

– Ο λόγος του Νικία είναι ο τελευταίος που απευθύνει προς τους στρατιώτες του, αλλά και ο τελευταίος λόγος του έργου του Θουκυδίδη. Η λειτουργικότητά του μέσα στο έργο είναι σημαντική, διότι αφενός φωτίζει καίρια και ολόπλευρα το χαρακτήρα του Αθηναίου στρατηγού, αφετέρου παρουσιάζει συμπυκνωμένα και αριστοτεχνικά την κρισιμότητα της κατάστασης, στην οποία έχουν περιέλθει οι Αθηναίοι. Έτσι οι μαθητές θα κατανοήσουν καλύτερα την προσωπικότητα του Νικία ως ανθρώπου και ως ηγέτη, αλλά θα προβληματιστούν με αφορμή το λόγο αυτό και για το γενικότερο ρόλο των δημηγοριών στο έργο του ιστορικού.

***

– Στο λόγο του Νικία αναφέρονται τα κείμενα των Κ.Ν. Γραικού και Ε. Σούλη που ακολουθούν.

«“Εκ των υστέρων” λύνονται πολλές απορίες που είχαμε από την αρχή της εκστρατείας αυτής. Γιατί λ.χ. οι Αθηναίοι έστειλαν ως στρατηγό σε μια εκστρατεία τόσο σημαντική έναν άνθρωπο που ήταν αντίθετος; Ο δυναμισμός του ανθρώπου φαίνεται μόνο στις δύσκολες ώρες και φαίνεται πια ότι ο Νικίας ήταν από τα άτομα εκείνα που έχουν ορισμένες ικανότητες σταθερές κι απαρασάλευτες. Ο Νικίας, μ’ όλα του τα ελαττώματα, ήταν ηγέτης. Και σαν τέτοιος θεωρεί χρέος του να σηκώνει πρώτος και μόνος το σταυρό και κανένας δεν του το αμφισβητεί.

Ο λόγος – ο τελευταίος στο έργο του Θουκυδίδη, ίσως γιατί το VIII βιβλίο δεν πρόλαβε να το επεξεργαστεί – είναι κι αυτός δείγμα των ηγετικών του δυνατοτήτων. Μέσα από την κατάθλιψη και την απελπισία βρίσκει διέξοδο, προβάλλει πιθανές ελπίδες σωτηρίας, αγωνίζεται.

Στο πρώτο μέρος προσπαθεί να ξεκαθαρίσει τις δοσοληψίες του με τη θεότητα που κόστισαν τόσο πολύ στο στρατό του. Ήρθε ο καιρός πια – μετά την ύβρη-τίση – να λυπηθούν οι θεοί, πρέπει να τους λυπηθούν.

Όμως για πρώτη φορά αναγκάζεται ο Νικίας ν' αποδεχτεί και το ρόλο του ανθρώπου, γιατί αποθέτει στους ώμους του το χρέος της σωτηρίας, ιδιαίτερα με την τελευταία φράση του λόγου του.

Στο δεύτερο μέρος προβάλλει ένα πραγματικό γεγονός: το πλήθος του στρατού που είναι μια κινούμενη πολιτεία, όπου ο καθένας έχει τη θέση του κι αυτήν πρέπει να υπερασπίσει όπως γίνεται και στην Πόλη. Μπορεί ο λόγος αυτός του Νικία να έχει κάποιο στοιχείο υπερβολής, όμως η οριοθέτηση της κατάστασης και ως προς τις διαθέσεις της θεότητας και ως προς τον αριθμό του στρατού ανταποκρίνεται προς τα πράγματα και η λύση που προτείνει δεν είναι ανέφικτη.

Θα λέγαμε ότι είναι το κύκνειο άσμα του τραγικού στρατηγού, γιατί ο κύκλος της συμφοράς θα κλείσει κι η αναβολή της φυγής θα παίξει το ρόλο της «μοίρας» (μερδικού), αφού η τραγωδία έχει κιόλας προδιαγραφεί από τις ενέργειες ή παραλείψεις των Αθηναίων».

(Κ. Ν. Γραικός, «Ερμηνευτική προσέγγιση των Σικελικών του Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 8, 1979, σ. 104)

***

«1. Θα επιχειρήσουμε την ανάλυση και ενός λόγου του Θουκυδίδη. Για τον τρόπο που συνθέτει ο Θουκυδίδης τους λόγους και περιγράφει τα γεγονότα έχουμε γράψει σχετικό άρθρο στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού “Τεύχος”, Αθήνα, Μάης 1982 σ. 15 κ.ε., και δεν χρειάζεται επομένως να γίνει και εδώ λόγος γι' αυτό.

2. Είναι όμως ανάγκη να τονιστεί εδώ, για την καλύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου λόγου του Νικία, ότι οι απόψεις που διατυπώνονται στους λόγους του Θουκυδίδη, δεν είναι οπωσδήποτε και απόψεις του ιστορικού, αφού στους λόγους πολλές φορές διατυπώνονται και αντιτιθέμενες απόψεις. Είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς στους λό-

γους ποιες απόψεις συμπίπτουν και με τις απόψεις του ιστορικού. Το ασφαλέστερο κριτήριο είναι η σύγκριση των απόψεων που διατυπώνονται στους λόγους του Θουκυδίδη με σχόλια που κάνει ο ίδιος ο ιστορικός στην ανάλυση των γεγονότων, ή με τις εκτενέστερες αναλύσεις διαφόρων καταστάσεων, όπως της στάσης στην Κέρκυρα (3.82-83), ή του λοιμού στην Αθήνα (2.53), ή με τις απόψεις που διατυπώνει στην “Αρχαιολογία” (1.1-23).

3. Το περιεχόμενο των λόγων, και λιγότερο το ύφος και η ρητορική ικανότητα του ομιλητή, χαρακτηρίζει τα πρόσωπα που εκφωνούν τους λόγους στο βαθμό που ο Θουκυδίδης είχε γνωρίσει αυτά τα πρόσωπα και την πολιτική τους. Απηχούν δηλαδή τις εκτιμήσεις του Θουκυδίδη, και δε μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού αντικειμενικότητα στην ιστορία με την έννοια να βγει τελείως από τον εαυτό του το υποκείμενο που τη θεωρεί δεν υπάρχει. Για να χαρακτηρίσουμε έναν ιστορικό ως αντικειμενικό, είναι αρκετό να διαπιστώσουμε ότι δεν μεροληπτεί για πρόσωπα και καταστάσεις, ότι προσπαθεί να βρει απροκατάληπτα τις αιτίες των γεγονότων και ότι προσπαθεί να τιθασεύσει και τις προσωπικές του προκαταλήψεις, κλίσεις και συναισθήματα. Και αυτά, σε γενικές γραμμές, υπάρχουν στο Θουκυδίδη.

4. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες εκφωνεί ο Νικίας το λόγο που θα μας απασχολήσει προσδιορίζονται από γεγονότα και από τη ψυχολογία και τις σχέσεις που δημιούργησαν τα γεγονότα στο στράτευμα. Οι Αθηναίοι ηττήθηκαν αποφασιστικά στην τελευταία ναυμαχία στο Μεγάλο Λιμάνι των Συρακουσών και έχουν αποφασίσει να φύγουν από τη στεριά και να ζητήσουν τη σωτηρία τους σε κάποια φιλική σ' αυτούς σικελική κωμόπολη. Ο Νικίας, επειδή έβλεπε τη μεγάλη πτώση του φρονήματος του στρατού και την ψυχολογική μεταβολή που είχε προκύψει αποφάσισε να μιλήσει στο στρατό, όπως το συνήθιζαν οι στρατηγοί στα πεδία των μαχών, όταν το απαιτούσε η περίπτωση. Το σύνολο του στρατού που είναι παραταγμένο είναι σαράντα χιλιάδες, κατά το Θουκυδίδη, και ο Νικίας καθώς ομιλεί, κινείται

μπροστά από τις διάφορες μονάδες και όλο ύψωνε τη φωνή του, γιατί ήθελε να τους ωφελήσει (ενθαρρύνει) όσο γίνεται περισσότερο.

5. Ο λόγος του Νικία είναι ένα άριστο μνημείο ιστορίας και λογοτεχνίας. Ο Θουκυδίδης πέτυχε να αναπαραγάγει τις τραγικές εκείνες στιγμές που ζει ο Νικίας και το στράτευμά του και να δώσει συνάμα την τελευταία και πληρέστερη εικόνα του χαρακτήρα του Νικία, η οποία, σε σύγκριση με προηγούμενες αναφορές για τον ίδιο, μας δίνει έναν ολοκληρωμένο χαρακτήρα ως ιστορικό πρόσωπο, αλλά και ως πρόσωπο τραγωδίας.

6. Από την άποψη της δομής μπορούμε να χωρίσουμε το λόγο σε πρόλογο (1), όπου με άριστο παράδειγμα προσπαθεί να ενθαρρύνει, στο κύριο θέμα (2-6), όπου πρώτα αναφέρεται στον εαυτό του, έπειτα δίνει θρησκευτική εξήγηση της ήττας και προσθέτει πρακτικές οδηγίες για την πορεία του στρατού προς το εσωτερικό της Σικελίας. Και τέλος στον επίλογο (7), όπου προειδοποιεί τους στρατιώτες για την κρισιμότητα της κατάστασης και τους υπενθυμίζει ότι, αν σωθούν, θα δουν πάλι αυτά που επιθυμούν.

7. Ο Νικίας αρχίζει λέγοντας ότι πρέπει να ελπίζουν ότι θα σωθούν, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που σώθηκαν από ακόμη χειρότερες καταστάσεις, και προσθέτει “μηδὲ καταμέμφεσθαι ὑμᾶς ἄγαν αὐτούς μήτε ταῖς ξυμφοραῖς μήτε ταῖς παρὰ τὴν ἄξιαν νῦν κακοπαθίας” (1). Δηλαδή να μην κατακρίνετε υπερβολικά τον εαυτό σας για την τροπή που πήραν τα πράγματα και για το ότι δε μας άξιζε τέτοια τύχη. Έτσι, όχι καθαρά και άμεσα, ο Νικίας λέει ότι δεν είναι υπεύθυνοι ούτε οι στρατιώτες, και φυσικά ούτε ο Νικίας, για τις συμφορές που υποφέρουν, αλλά κάποια άλλη δύναμη οδήγησε σ’ αυτό το αποτέλεσμα. Αυτό θα γίνει σαφέστερο στη συνέχεια.

8. Στη συνέχεια ο Νικίας αναφέρεται στον εαυτό του και λέει ότι είναι εκτεθειμένος στον ίδιο κίνδυνο με τους πιο παρακατιανούς στρατιώτες, μολονότι δεν είναι ισχυρότερος από κανέναν σε σωματική δύναμη,

γιατί τον έχει καταβάλει η αρρώστια και μολονότι στο παρελθόν δεν ήταν κατώτερος από κανέναν στην καλή τύχη και στον ιδιωτικό και στο δημόσιο βίο. Ο Νικίας δηλαδή, την κρίσιμη αυτή στιγμή, σκέφτεται τον εαυτό του και την καλή του τύχη, πράγμα πιθανό και ανθρώπινο, αλλά όχι στοιχείο ικανού ηγέτη, και παραπονεείται ότι αντιμετώπιζει τον ίδιο κίνδυνο με τον τελευταίο στρατιώτη. Αυτή είναι αριστοκρατική αντίληψη, σύμφωνη με το χαρακτήρα και την πολιτική του Νικία, όπως φαίνεται από τα γεγονότα, στα οποία παίρνει μέρος και από σχόλια του Θουκυδίδη (πρβλ. 5.16). Και ο Νικίας διαμαρτύρεται εντονότερα για την παρούσα κατάστασή του, γιατί στη ζωή του έχει τελέσει πλήρως τα θρησκευτικά του καθήκοντα προς τους θεούς και υπήρξε δίκαιος απέναντι στους ανθρώπους και δεν τον έψεξε κανένας. Με τον ίδιο τρόπο θα διαμαρτυρόταν για τη δυστυχία του κάθε απλός Αθηναίος, που εκτελούσε συμβατικά όλα τα καθήκοντα που επέβαλε η κοινωνία.

9. Αλλά αυτή η ιδεολογία τον κάνει να έχει σίγουρη ελπίδα για το μέλλον και δηλώνει ότι οι συμφορές δεν τον φοβίζουν όσο είναι η πραγματική τους δύναμη, γιατί υπάρχει το ενδεχόμενο να χαλαρώσουν και γιατί αρκετά έχουν κατορθώσει οι εχθροί τους με την καλή τους τύχη. Χωρίς να είναι τελείως σίγουρος, ελπίζει ότι οι θεοί κάπου θα σταματήσουν αυτή την πορεία των πραγμάτων. Και αμέσως γίνεται σαφέστατος: “εἴ τῳ θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν, ἀποχρώντως ἤδη τετιμωρήμεθα” (3), δηλαδή, αν προκαλέσαμε το φθόνο κάποιου θεού με την εκστρατεία μας, αρκετά έχουμε πλέον τιμωρηθεί. Την ιδεολογία αυτή βρίσκουμε στον Ηρόδοτο και με αυτήν “ο πατέρας της ιστορίας” εξηγεί τις διάφορες μεγάλες μεταβολές στην πορεία των γεγονότων. Ο θεός είναι “φθονερός” και τιμωρεί την «ὑβριν», η οποία εκδηλώνεται με διάφορα μεγάλα εγχειρήματα.

10. Ίσως αυτή τη στιγμή για απλούς ανθρώπους, όπως ήταν οι περισσότεροι στρατιώτες του Νικία, ο καλύτερος ενθαρρυντικός λόγος είναι αυτός του Νικία, πιο αποτελεσματικός από μια λογική ανάλυση

της κατάστασης που θα επιχειρούσε ένας στρατηγός της πολιτικής και ιδεολογικής γραμμής του Περικλή. Ο Περικλής, πάντως, πίστευε ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν άξιοι να δέχονται τις λογικές αναλύσεις και όχι τις μυθικοθρησκευτικές εξηγήσεις.

11. Για δεύτερη φορά ο Νικίας προσπαθεί να στηρίξει με αόριστο παράδειγμα την άποψή του, για να γίνει περισσότερο πειστικός και να εμπνεύσει θάρρος. Γνωρίζουμε, λέει, ότι και άλλοι στο παρελθόν επιτέθηκαν σ' άλλους και αφού έδρασαν, όπως οδηγεί τον άνθρωπο η φύση του, έπαθαν συμφορές που μπορεί να υπομείνει άνθρωπος. Επομένως και μεις (που είμαστε στο όριο αντοχής) πρέπει να ελπίζουμε ότι θα έχουμε ηπιότερη μεταχείριση από τη θεία βουλή, γιατί πλέον είμαστε περισσότεροι άξιοι οίκτου από τους θεούς παρά φθόνου. Ο Νικίας προσπαθεί να μαντεύσει τα σχέδια του θείου. Θεωρεί ότι οι Αθηναίοι προκάλεσαν το φθόνο των θεών, ενώ οι Συρακούσιοι είχαν την εύνοιά τους.

12. Στο Θουκυδίδη υπάρχουν τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπου άνθρωποι που έχουν δίκιο, ή έπαθαν αβάσταχτες συμφορές, επικαλούνται τη συμπάρασταση του θείου. Είναι οι Πλαταιείς, οι οποίοι αντιμετωπίζουν ένα δικαστήριο που έχει πάρει την απόφαση προτού δικάσει, και οι οποίοι, σύμφωνα με το Θουκυδίδη, έχουν το δίκιο με το μέρος τους. Είναι οι Μήλιοι στον περίφημο Διάλογο των Μηλίων, οι οποίοι είναι προφανές ότι έχουν το δίκιο με το μέρος τους και είναι ο ευσεβής Νικίας στον παρόντα λόγο του. Και στις τρεις περιπτώσεις το θείο δεν ανταποκρίνεται στις επικλήσεις των αθών και των ευσεβών που έχουν φτάσει στο όριο της δυστυχίας. Οι Πλαταιείς και οι Μήλιοι θα εκτελεστούν, ενώ ο Νικίας θα γνωρίσει μεγαλύτερες συμφορές με κορύφωση τη σφαγή στον Ασσίναρο ποταμό και ο ίδιος θα εκτελεστεί. Ο Θουκυδίδης μ' αυτά θέλει να δείξει έμμεσα, αλλά σαφώς ότι το θείο δε συμμετέχει στη δημιουργία της πραγματικής ζωής και των περιπετειών της.

13. Στη συνέχεια του λόγου του ο Νικίας δίνει πρακτικές συμβουλές για την πορεία προς το εσωτερικό της Σικελίας και συνιστά στους στρατιώτες να παίρνουν θάρρος βλέποντας την ίδια τη δύναμή τους. Όπου εγκατασταθούν, αποτελούν μόνοι τους ολόκληρη πόλη, και δεν υπάρχει στη Σικελία άλλη πόλη, εκτός από τις Συρακούσες, ικανή να αντισταθεί στην επίθεσή τους, η ικανή να τους διώξει, αν κάπου εγκατασταθούν. Ασφαλείς θα είναι, όταν φτάσουν σε φιλικό μέρος στη χώρα των Σικελών, γιατί ο Νικίας υπολόγιζε ότι αυτοί ήταν ακόμη σταθεροί φίλοι των Αθηναίων, επειδή φοβούνταν τους Συρακούσιους. Είχε στείλει ο Νικίας απεσταλμένους στους Σικελούς και τους ζητούσε να τον συναντήσουν και να του φέρουν τρόφιμα.

14. Στον επίλογο ο Νικίας λέει ότι η ανάγκη επιβάλλει να φανούν όλοι γενναίοι, γιατί δεν υπάρχει τόπος, στον οποίο θα καταφύγουν και θα σωθούν, αν δείξουν δειλία. Αλλά, αν τώρα αποφύγουν τους εχθρούς τους, οι σύμμαχοι των Αθηναίων θα ξαναδούν ό,τι επιθυμούν, και οι Αθηναίοι θα ανορθώσουν τη δύναμη της πόλης τους, όσο πεσμένη κι αν είναι, «ἄνδρες γὰρ πόλις, καὶ οὐ τείχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί» (7), δηλαδή το έμφυχο υλικό είναι η πόλη και αυτό δημιουργεί και ανορθώνει τις καταστροφές του πολέμου.

15. Ο λόγος του Νικία και με ιστορικά κριτήρια και με ποιητικά είναι ταιριαστός στην περίσταση και στο πρόσωπο. Ως ιστορικό στοιχείο βοηθάει στη βαθύτερη κατανόηση της ψυχολογίας και των σκέψεων που είχαν οι Αθηναίοι μετά την αποφασιστική ήττα στο Μεγάλο Λιμάνι. Αλλά και η περιγραφή των γεγονότων από το Θουκυδίδη βοηθάει την κατανόηση του λόγου. Έτσι λόγοι και έργα συμπλέκονται σε άρρηκτο σύνολο. Από ποιητική άποψη ο Αριστοτέλης θα θεωρούσε το λόγο ταιριαστό στο χαρακτήρα του Νικία, ο οποίος με την αβουλία του, την ιδιοτέλεια και την προσήλωσή του στη συμβατική ηθική, εξαιτίας της πλήρους αντιστροφής των σχεδίων και της τύχης του, αποκτάει την τραγικότητα που μπορεί να συναντήσει κανείς στη μοίρα των συμβατικών ανθρώπων, οι οποίοι έχουν τη ψευδαίσθηση ότι μπο-

ρούν να περάσουν στην ιστορία ως ωφέλιμοι στην πατρίδα τους, χωρίς να δεχτούν να αντιμετωπίσουν προσωπικά πραγματικό κίνδυνο, όταν χρειαστεί».

(Ε.Μ. Σούλης, «Ρητορικοί λόγοι στους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς», Σεμινάριο (Π.Ε.Φ.) 4, 1984, σ. 48-51)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 84 - 87

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 5/6 (Για συνολική θεώρηση των κεφ. του 6ου και 7ου βιβλίου να διατεθούν 2/1 ώρες).

Στόχος: Κυρίαρχα θέματα στα κεφάλαια αυτά είναι 1) η δραματική σκηνή της σφαγής των Αθηναίων στον Ασσίναρο ποταμό, 2) η θανάτωση των αρχηγών και η τελική κρίση του Θουκυδίδη για το Νικία και 3) η οικτρή τύχη των αιχμαλώτων. Χαρακτηριστικό στοιχείο που διατρέχει και τα τρία βασικά αυτά θέματα είναι η δραματική ένταση και ο απόλυτος (και γι' αυτό συχνά σκληρός) ρεαλισμός της περιγραφής¹.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ο Θουκυδίδης εστιάζει την προσοχή του σε λεπτομέρειες (π.χ. την αταξία των Αθηναίων, όταν έφτασαν στο ποτάμι, το νερό που βάφτηκε κόκκινο από το αίμα των διψασμένων Αθηναίων κ.λπ.) που αποκαλύπτουν το μέγεθος της αθηναϊκής διάλυσης και ήττας, αλλά και την αγριότητα των Συρακουσίων, η οποία γίνεται περισσότερο καταφανής στο 7.86, όπου με μεστό και λιτό τρόπο εξιστορούνται τα δεινά των Αθηναίων αιχμαλώτων στα μεταλλεία. (Έντυπωσιάζει ιδιαίτερα ή χωρίς περιστροφές διατύπωση του ιστορικού «πάντα τε ποιούντων αὐτῶν διὰ στενοχωρίαν ἐν τῷ αὐτῶ» δηλωτική των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης των Αθηναίων αιχμαλώτων). Οι μαθητές μας, επομένως, πρέπει αφενός να κατανοήσουν τις αιτίες της σκληρής αυτής συμπεριφοράς των Συρακουσίων προς τους δύο στρατηγούς και προς τους υπόλοιπους αιχμαλώτους, αφετέρου δε να εμβαθύνουν στη βαθιά λογοτεχνική αξία αυτών των κεφαλαίων.

1. Ειδικά για την περιγραφή της σφαγής στον Ασσίναρο ο Στέφος («Θουκυδίδη, Ζ, 84 (Ο Ασίναρος ποταμός) Ομήρου, Φ 1-21 (Ο Σκαμανδρος ποταμός): Δύο παράλληλα χωρία», *Νέα Παιδεία* 87, 1998, σ. 162) κάνει λόγο για «δραματικότητα της περιγραφής, για πυκνότητα λόγου και ύφους και για απαράμιλλη τέχνη του ιστορικού», η δε Romilly (*Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 161) επισημαίνει ότι η περιγραφή της μάχης στο Θουκυδίδη απεικονίζει με σαφήνεια την πραγματικότητα, χαρακτηρίζεται δε από έντονο πάθος, που, όπως και στην τραγωδία, είναι συνδεδεμένο με την οργάνωση του υλικού.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο είναι, η τελική κρίση του Θουκυδίδη για το Νικία. Πρόκειται για κυνική ειρωνεία (Bury), για έκφραση οίκτου προς το Νικία ή για ειλικρινές εγκώμιο (Finley, Westlake); Η βιβλιογραφία πάνω στο θέμα αυτό είναι πολύ μεγάλη και οι γνώμες των ειδικών δίστανται σε μεγάλο βαθμό². Μπορούμε ενδεικτικά, ασκώντας έτσι τους μαθητές μας στην έννοια της έρευνας, της πολυδιάστατης ερμηνείας ενός φιλολογικού έργου και στη χρήση βιβλιογραφίας, να τους παρουσιάσουμε κάποιες από τις διαφορετικές αυτές γνώμες (βλ. και σχετική άσκηση του σχολ. εγχειριδίου) και να τους ενθαρρύνουμε να τις συζητήσουν και να αναζητήσουν τις, κατά τη γνώμη τους, πλέον τεκμηριωμένες. Μπορούμε ακόμα να δώσουμε το θέμα αυτό (εννοείται με επαρκή βιβλιογραφική στήριξη) ως συνθετική-δημιουργική εργασία, η οποία θα παρουσιαστεί διεξοδικά στην τάξη. Με το τέλος της διδασκαλίας των κεφαλαίων αυτών μπορούμε επίσης να δώσουμε ως συνθετική εργασία το κατά πόσο η περιπέτεια των Αθηναίων στη Σικελία, όπως εξιστορείται από το Θουκυδίδη, έχει τη δομή και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τραγωδίας. Και εδώ η βιβλιογραφία είναι ευρύτατη, όποιες πηγές όμως κι αν χρησιμοποιήσουμε, θα πρέπει να οδηγήσουμε τους μαθητές μας να καταλάβουν πως, παρά τις όποιες ομοιότητες και την αναμφίβολη επιρροή του τραγικού λόγου στο Θουκυδίδη, η ιστοριογραφία και η τραγωδία είναι δύο διαφορετικά είδη.

Τα κεφάλαια αυτά παρουσιάζουν δύσκολα συντακτικά φαινόμενα (π.χ. 7.87.2 πάντα τε ποιούντων = γεν. απόλυτη αιτιολογική μτχ., ξυννενημένων = γεν. απόλ. αιτιολογική μτχ., λιμῶν καὶ δίψῃ = ποιητ. αίτιο στο ἐπιέζοντο, 7.86.2 οἱ = δοτ. προσωπική στο καλὸν εἶναι, απρόσ., υποκειμένο του το κομίσαι) που θα πρέπει να τα διδάξουμε αναλυτικά στους μαθητές μας.

2. Για μια πλήρη παρουσίαση των αντιτιθέμενων απόψεων πάνω στο θέμα βλ. Murray H.A., «Two notes on the evaluation of Nicias in Thucydides», *ICS* 8, 1961, 33-46).

Στη γενική θεώρηση του βου και Του βιβλίου μπορούν να ληφθούν υπόψη και τα παρακάτω κείμενα των Κ. Ασπρουλάκη, Α. Παναγιόπουλου, J. Finley.

«Εντωμεταξύ το αθηναϊκό στράτευμα βρίσκεται σε πλήρη απογοήτευση. Τώρα η μεταμέλεια για την εκστρατεία στη Σικελία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη. Οι Συρακούσιοι φιλοδοξούν να νικήσουν στη στεριά και στη θάλασσα (7.56) και να αιχμαλωτίσουν όλη τη στρατιά των Αθηναίων (7.59)· από τη θέληση για άμυνα πέρασαν στην επιθυμία να εκμηδενίσουν το εχθρικό εκστρατευτικό σώμα.

Η αποφασιστική πράξη του σικελικού δράματος θα παιζόταν στη θάλασσα. Προετοιμάστηκε η αναμέτρηση. Όμως σ' αυτή την τελευταία ναυμαχία μέσα στο μεγάλο λιμάνι των Συρακουσών η ήττα για τους Αθηναίους πήρε την έκταση της συμφοράς. Από το λιμάνι και την ακτή ναύτες και πεζοί με θρήνους και φωνές τράπηκαν σε γενική φυγή προς το στρατόπεδο. Τώρα ήταν αναγκασμένοι, παρατώντας τα συντρίμια του στόλου να αναζητήσουν τη σωτηρία τους από στεριά.

Την τρίτη μέρα μετά τη ναυμαχία όλος ο στρατός – γύρω στις σαράντα χιλιάδες – ξεκινούσε τη σκληρή και επικίνδυνη πεζοπορία του. Και τι κατάπτωση στο ηθικό! Οι μεγάλες προσδοκίες μετατράπηκαν σε φοβερές απώλειες και θλιβερά πράγματα. Είχε χαθεί όλος ο στόλος. Οι νεκροί ήταν άταφοι. Τραυματίες ή ασθενείς εγκαταλείπονταν στο στρατόπεδο. Μερικοί απ' αυτούς παρακαλώντας φίλους ή συγγενείς ακολουθούσαν. Όμως, όταν έχαναν τις δυνάμεις και το θάρρος τους, ξέμεναν πίσω, έκαναν επικλήσεις στους θεούς και θρηνούσαν. Γενική εξαθλίωση, ντροπή και αυτοκατηγορία. Και η συμφορά ήταν αβάσταχτη, όταν σκέφτονταν με τι λαμπρότητα και περήφανη αυτοπεποίθηση, με ποιες ευχές και ποιους ύμνους είχαν αποπλεύσει από την πατρίδα και σε τι ταπείνωση είχαν φτάσει. Και σ' όλα αυτά να προσθέσεις τον κίνδυνο που κρεμόταν ακόμη πάνω από το κεφάλι τους. Πραγματικά αυτή η στροφή της κατάστασης στο αντίθετό της ήταν η μεγαλύτερη που έγινε σε ελληνικό στράτευμα (7.75).

Καθώς το στράτευμα άλλαξε την κατεύθυνση της πορείας του, γιατί αναγκάστηκε από τον εχθρό, και βάδιζε όχι προς την Κατάνη, αλλά προς την Καμάρινα και τη Γέλα, διασπάστηκε. Ένα μεγάλο τμήμα με το Δημοσθένη αποχωρίστηκε και προχωρούσε αργά και χωρίς πολλή τάξη. Αυτό χτυπήθηκε από τους Συρακουσίους, περικυκλώθηκε και τελικά παραδόθηκε, συνολικά έξι χιλιάδες άντρες (7.80-82).

Το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού που οδηγούσε ο Νικίας, όταν προσπάθησε να διαβεί τον Ασσίναρο ποταμό, αποδεκατίστηκε. Άλλοι σκοτώθηκαν, άλλοι σφάχτηκαν, άλλοι πνίγηκαν, άλλοι διασκορπίστηκαν και μόνο χίλιοι περίπου παραδόθηκαν μαζί με το Νικία (7.84-85).

Το Δημοσθένη και το Νικία τους έσφαξαν (7.86). Τους αιχμαλώτους -επτά χιλιάδες- τους έριξαν στα λατομεία. Εκεί τους κακομεταχειρίστηκαν πολύ. Πέρασαν φρικτές μέρες κάτω από απάνθρωπες και εξευτελιστικές συνθήκες ζωής. Αρκετοί πέθαναν. Μετά από εβδομήντα μέρες, εκτός από τους Αθηναίους και μερικούς Έλληνες της Σικελίας και Ιταλίας που είχαν εκστρατεύσει μαζί τους, όλους τους άλλους τους πούλησαν ως δούλους (7.87).

Έτσι η Σικελική εκστρατεία, το σπουδαιότερο γεγονός του Πελοποννησιακού πολέμου, αποδείχτηκε για τους Αθηναίους έργο καταστρεπτικότητας «δυστυχέστατον», ενώ για τους Συρακουσίους και τους συμμάχους τους ενδοξότατο «λαμπρότατον». Οι Αθηναίοι έπαθαν πανωλεθρία. «Καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὄ,τι οὐκ ἀπώλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν» (7.87). Καταστράφηκε ο στόλος τους. Έχασαν το στρατό τους. Η επιβολή και το κύρος τους μειώθηκαν πάρα πολύ. Η οικονομία τους εξαντλούσε τα όρια της αντοχής της. Φοβερή καταστροφή για την Αθήνα. Εντονότατη η αίσθηση της τραγωδίας.

Όμως ποιος έφταιξε; Τι οδήγησε στο δραματικό τέλος της σικελικής εκστρατείας. Η ανάκληση του Αλκιβιάδη και η προδοσία του; Η ατολμία και η αναδληθικότητα του Νικία; Η στρατηγική της διεξαγωγής της γενικότερα; Η στάση των ελληνικών πόλεων της Σικε-

λίας; Κανένας ίσως δεν παραβλέπει τον αρνητικό ρόλο όλων αυτών. Μα πέρα και πάνω απ' αυτά δρομολόγησαν την καταστροφή οι πολιτικές διαμάχες. Η Αθήνα μετά το θάνατο του Περικλή δε απόχτησε ικανούς ηγέτες: διορατικούς αλλά και με πραγματική και όχι δημαγωγική επιρροή στο λαό, σταθερούς στο χαρακτήρα, αφιλοχρήματους και φιλοπόλιδες. Οι πολιτικοί της και δε συγκέντρωναν αυτές τις αρετές και επιπλέον ως παραταξιακοί ηγέτες ήταν χωμένοι μέσα στις προσωπικές φιλοδοξίες και τις αντιζηλίες.

Η εκστρατεία στη Σικελία, κατά την άποψη του Θουκυδίδη, απέτυχε όχι τόσο από κακό υπολογισμό της δύναμης του αντιπάλου, όσο επειδή εκείνοι που έστειλαν το εκστρατευτικό σώμα, στις κατοπινές αποφάσεις τους δε λάβαιναν υπόψη τους τις ανάγκες του, αλλά καταγίνονταν στο πώς θα διαβάλλει ο ένας τον άλλο για να επικρατήσει, να γίνει ηγέτης του λαού. Μ' αυτόν τον τρόπο έγιναν αιτία να εξασθενήσει το εκστρατευτικό σώμα και να πέσουν για πρώτη φορά από την έκρηξη του πολέμου σε εσωτερικές καταστρεπτικές διαμάχες» (2.65).

Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 46-47.

***

«Μετά “οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους συγκεντρώθηκαν, πήραν μαζί τους όσο μπορούσαν περισσότερους αιχμαλώτους καθώς και τα λάφυρα και γύρισαν στην πολιτεία τους”. Ο Πλούταρχος περιγράφει πιο εντυπωσιακά τη θριαμβευτική επιστροφή των Συρακουσίων στην πόλη μαζί με τους αιχμαλώτους: “Οι δημόσιοι αιχμάλωτοι συγκεντρώθηκαν μαζί, στα ωραιότερα και ψηλότερα δέντρα κατά μήκος της όχθης του ποταμού κρέμονταν οι πανοπλίες που είχαν πάρει ως λάφυρα, και μετά οι νικητές στέφθηκαν με στεφάνια, στόλισαν λαμπρά τα άλογά τους, ενώ κούρεψαν και ξύρισαν τα άλογα των υποταγμένων εχθρών, και έτσι παρήλασαν μέσα στην πόλη. Είχαν κερδίσει την πιο ολοκληρωτική από τις νίκες με την πιο συντριπτική και παράφορη επίδειξη ζήλου και ανδρείας” [...] (σελ. 133).

Εκεί οι αιχμαλῶτοι αντιμετώπιστηκαν αρχικά με πολύ άσχημο τρόπο από τους Συρακουσίους: “Στοιβαγμένοι πολλοί μαζί σε μια στενή χαράδρα, μην έχοντας στέγη, υπόφεραν από τον ήλιο και την πνιγερή ζέστη στην αρχή και αργότερα από τις κρύες φθινοπωρινές νύχτες. Η μετάπτωση αυτή προκαλούσε πολλές αρρώστιες. Ήταν αναγκασμένοι να ζουν σε πολύ στενό χώρο, κάνοντάς τα όλα στο ίδιο μέρος. Στοιβαζαν τον ένα επάνω στον άλλον τους νεκρούς που πέθαιναν από τα τραύματά τους ή από τις αρρώστιες που προκαλούσαν οι μεταπτώσεις του καιρού ή άλλες παρόμοιες αιτίες και η δυσοσμία ήταν ανυπόφορη. Τους βασάνιζε η πείνα και η δίψα (για οκτώ μήνες τους έδιναν μία κοτύλη νερό και δύο κοτύλες σιτάρι) και όσα ήταν φυσικό να υποφέρουν άνθρωποι στοιβαγμένοι σε τέτοιο μέρος, όλα τα έπαθαν. Κάπου εβδομήντα μέρες έζησαν έτσι στοιβαγμένοι όλοι μαζί. Μετά τους πούλησαν δούλους, εκτός από τους Αθηναίους και όσους Σικελιώτες και Ιταλιώτες είχαν εκστρατεύσει μαζί τους. Είναι δύσκολο να πει κανείς με ακρίβεια πόσοι είχαν πιαστεί αιχμαλῶτοι, αλλά πάντως δεν ήσαν λιγότερο από επτά χιλιάδες”.

Αυτό ήταν το τραγικό τέλος των αιχμαλώτων και μαζί ολόκληρης της Αθηναϊκής εκστρατείας στη Σικελία, όπως το παραδίδει ο Θουκυδίδης. Ο Διόδωρος καταλήγοντας τη δική του αφήγηση των γεγονότων παρατηρεί: “αργότερα εκείνοι από τους αιχμαλώτους που είχαν καλύτερη παιδεία διασώθηκαν από εκείνο το μέρος από τους νεώτερους άνδρες και έτσι διέφυγαν ασφαλείς, αλλά στην ουσία όλοι οι υπόλοιποι βρήκαν άθλιο θάνατο μέσα στα δεινά αυτού του μέρους φυλάκισης”. Από τον Πλούταρχο, από την άλλη μεριά, έχουμε μία συγκινητική λεπτομέρεια για τους Αθηναίους αιχμαλώτους, οι οποίοι “είχαν καλύτερη παιδεία”: “Λένε ότι πολλοί Αθηναίοι που επέστρεφαν στην πατρίδα τους ασφαλείς, ασπάζονταν τον Ευριπίδη με αγάπη και του διηγούνταν, άλλοι μεν ότι ελευθερώθηκαν από τη δουλεία απαγγέλλοντας στους κυρίους τους όσα θυμούνταν από τα έργα του· και άλλοι ότι όταν γύριζαν περιπλανώμενοι ύστερα από την τελική μάχη, τους έδιναν τροφή και νερό (ως αμοιβή) επειδή τραγουδούσαν κάποια από

τα χορικά του”. Ο Πλούταρχος επίσης μας πληροφορεί ότι μερικοί από τους αιχμαλώτους κατάφεραν να παραστήσουν τους δούλους: “Εκείνους, όταν τους πουλούσαν, τους σφράγιζαν στο μέτωπο μ’ ένα σημάδι αλόγου, υπήρχαν, μάλιστα, μερικοί που το υπέστησαν αυτό ενώ δεν ήταν δούλοι”.

Μερικοί από τους Αθηναίους αιχμαλώτους βοηθήθηκαν από πλούσια άτομα, φίλους της Αθήνας, να επιζήσουν ή να ανακτήσουν την ελευθερία τους: γι’ αυτήν τους την πράξη, η Αθήνα τους απένειμε αργότερα τιμητικά βραβεία. Υπάρχουν ακόμα σε Αττικούς ρήτορες του 4ου αιώνα και σε επιγραφές, απηχήσεις τέτοιων ευεργετικών ενεργειών προς τους αιχμαλώτους στη Σικελία. [...] (σελ. 136-137).

Ας προσπαθήσουμε τώρα να προσδιορίσουμε τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν τους Συρακουσίους να αφήσουν τους Αθηναίους αιχμαλώτους να πεθάνουν και δεν τους κράτησαν ζωντανούς για να αποκομίσουν με την ανταλλαγή τους κάποιου είδους κέρδος ή ωφέλεια. Μαθαίνουμε από το Θουκυδίδη ότι ο Νικίας, πριν παραδοθεί μαζί με τη φάλαγγά του, είχε στείλει κήρυκα στον Γύλιππο και στους Συρακουσίους και τους μίλησε ότι είναι έτοιμος να κάνει συμφωνία από μέρους των Αθηναίων. Οι Αθηναίοι θα πλήρωναν στους Συρακουσίους όλα τα πολεμικά τους έξοδα, με όρο ν’ αφήσουν αυτοί τον στρατό που είχε μαζί του να φύγει. Έως ότου πληρώσουν οι Αθηναίοι θα έδιναν ομήρους έναν για κάθε τάλαντο. Οι Συρακούσιοι και ο Γύλιππος δεν δέχτηκαν την πρόταση...

Οι πιθανοί λόγοι για την απόρριψη αυτών των προτάσεων, όπως επίσης, και για την εκτέλεση των δύο στρατηγών, μαζί με την απόφαση να αφήσουν το στρατό να πεθάνει στην αιχμαλωσία, είναι οι ακόλουθοι:

Πρώτον, το πάθος για εκδίκηση: Οι Συρακούσιοι στρατηγοί και ο Γύλιππος στην τελευταία τους προτροπή προς τους στρατιώτες είχαν τονίσει: “Ας ορμήσουμε, λοιπόν, με μανία, μέσα στην τόση αυτήν σύγχυση απάνω στους μισητότερους εχθρούς μας... Ας σκεφθούμε ότι είναι απόλυτα δίκαιο να επιδιώκει κανείς να ικανοποιήσει την οργή του όταν θέλει να τιμωρήσει τον επιδρομέα και να νικήσει τους εχθρούς

του, όπως εμείς τώρα θα κάνουμε, πράγμα που, όπως λέγεται, είναι η μεγαλύτερη χαρά”.

Δεύτερον, ο φόβος των Συρακουσίων ότι ο πόλεμος θα μπορούσε να ανανεωθεί. Οι Συρακούσιοι ηγέτες και ο Γύλιππος γνώριζαν εξίσου καλά με τον Νικία ότι “οι άνδρες αποτελούν την πολιτεία και όχι τα τείχη ή τα καράβια”. Επίσης γνώριζαν καλά, όπως ο Dover υπογραμμίζει, ότι “η Αθήνα εύκολα θα μπορούσε να βρει χρήματα και θα έπαιρνε όσο ήταν δυνατόν περισσότερα από τους συμμάχους της, αλλά οι στρατιώτες και οι ναύτες δεν ήταν τόσο εύκολο να αντικατασταθούν”. Πράγματι, ήταν δυνατόν οι Αθηναίοι, με απελευθερωμένους τους αιχμαλώτους τους, να είναι σε θέση να ξαναρχίσουν τον πόλεμο στη Σικελία αργότερα, όταν θα είχαν αναπληρώσει τα πλοία και τις οικονομικές τους απώλειες. Πιθανόν γι’ αυτό οι προτάσεις του Νικία για οικονομική αποζημίωση και για ομήρους απερρίφθησαν. Ο ίδιος ο Νικίας σκοτώθηκε επίσης, όπως είδαμε, γιατί μερικοί, κυρίως οι Κορίνθιοι, “φοβήθηκαν μήπως, επειδή ήταν πλούσιος άνθρωπος, εξαγοράσει μερικούς και δραπετεύσει και τους δημιουργήσει πάλι άλλα κακά”. Έτσι, οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους φοβούνταν περισσότερο την οικονομική δύναμη των Αθηναίων αιχμαλώτων παρά επιθυμούσαν οικονομικά οφέλη με αντάλλαγμα τη ζωή τους.

Τρίτον, οι Συρακούσιοι, σε αντίθεση με τον Γύλιππο και τους άλλους Πελοποννησίους, δεν είχαν να περιμένουν πολιτικά ή στρατηγικά οφέλη από την Αθήνα από την κράτηση των αιχμαλώτων ως ομήρων και τις διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωσή τους, κυρίως εξαιτίας της μακρινής απόστασης από την Αθήνα· από τη άλλη μεριά, σκοτώνοντας τους στρατηγούς και αφήνοντας το στρατό να πεθάνει, έθεσαν de facto ένα τέλος στον πόλεμο με την Αθήνα, τουλάχιστον στην πατρίδα τους, χωρίς να φοβούνται αντίποινα στο μέλλον από έναν εχθρό, τον οποίον είχαν σχεδόν ολοσχερώς καταστρέψει».

(Α. Παναγόπουλος, *Θουκυδίδης: Αιχμάλωτοι, όμηροι, εξόριστοι, φυγάδες και πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό πόλεμο*, Όμβρος, Αθήνα 1996, σ. 136-140).

«Ύστερα, την τρίτη μέρα μετά τη ναυμαχία, ακολουθούμενος από τις ικετευτικές φωνές των άρρωστων και των πληγωμένων που αφήνονταν πίσω, ολόκληρος ο στρατός ξεκίνησε προς τα δυτικά, προς το εσωτερικό του νησιού, απ' όπου, κάνοντας κύκλο κατά το σχέδιό τους, θα γύριζαν στην ακτή στην Κατάνη. Όχι λιγότεροι από σαράντα χιλιάδες, λέει ο Θουκυδίδης, άρχισαν την πορεία. Ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός, έχοντας υπόψη τις προηγούμενες απώλειες, αλλά είναι φανερό πως περιλαμβάνει πολλούς ντόπιους συμμάχους, κυρίως Σικελούς και Ετρούσκους. Αυτή η τεράστια πομπή, συνεχίζει, δε θύμιζε παρά μια ολόκληρη πόλη “και μάλιστα μεγάλη” σε φυγή. Η αίσθηση της ντροπής, η ακόμα νωπή εντύπωση των φίλων που είχαν εγκαταλειφθεί πίσω, η μνήμη του μεγαλείου που είχε η εκστρατεία στην αρχή, ήταν στο νου όλων. “Αλλά,” συνεχίζει ο Θουκυδίδης, “ο κίνδυνος που κρεμόταν απάνω τους ήταν τόσο μεγάλος, ώστε η δυστυχία τους τους φαινόταν υποφερτή.”

Ακολουθεί ένας τελευταίος λόγος του Νικία, που είναι και ο τελευταίος λόγος στην Ιστορία. Συνεπής προς τον εαυτό του βρίσκει παρηγοριά στην ελπίδα θείκης βοήθειας. “Και ίσως,” λέει, “αυτές οι συμφορές σταματήσουν, γιατί αρκετά ο εχθρός ευνοήθηκε απ' την τύχη και αν ίσως εκστρατεύοντας προκαλέσαμε το φθόνο των θεών, αρκετά πια τιμωρηθήκαμε. Και άλλοι ξεκίνησαν εναντίον ξένων και αφού έκαναν όσα είναι μέσα στην ανθρώπινη τάξη, έπαθαν ανεκτές συμφορές, και είναι τώρα φυσικό να ελπίζουμε ότι οι θεοί θα φανούν πιο ήπιοι απέναντί μας, γιατί τώρα αξίζουμε περισσότερο τον οίκτο παρά το φθόνο τους.” Θυμάται κανείς τις παρόμοιες ελπίδες που είχαν εκφράσει οι Μήλιοι τρία χρόνια πριν και που εκπληρώθηκαν όσο εκπληρώθηκαν τώρα οι ελπίδες του Νικία. Σ' όλη την υποχώρηση οι Αθηναίοι υπέφεραν τρομερά από έλλειψη τροφίμων και από την τακτική καταπόνησης που ακολουθούσε ο εχθρός. Την τρίτη μέρα βρήκαν τους Συρακουσίους να έχουν οχυρωθεί σ' ένα ορεινό πέρασμα και αφού προσπάθησαν μάταια να τους διώξουν, στράφηκαν προς τα νότια τη νύχτα της πέμπτης ημέρας. Αλλά κατά τη διάρκεια της νύχτας ο στρα-

τός χωρίστηκε στα δυο και το επόμενο πρωί το πίσω μέρος από το Δημοσθένη αποκόπηκε και περικυκλώθηκε κοντά στην ακτή μερικά χιλιόμετρα νότια των Συρακουσών στη λεγόμενη Ελωρίνη οδό. Ο Δημοσθένης αντιστάθηκε για μερικές ώρες σ' ένα περιφραγμένο ελαιώνα αλλά τελικά παραδόθηκε. Το μπροστινό τμήμα που οδηγούσε ο Νικίας βρήκε πιο τρομερή τύχη δυο μέρες αργότερα στο φαράγγι του ποταμού Ασσίναρου, όπου οι διψασμένοι και εξαντλημένοι στρατιώτες είχαν κατέβει για να πιουν νερό. Από πάνω από τους βράχους ο εχθρός έκανε φοβερή σφαγή ώσπου ο Νικίας παραδόθηκε ο ίδιος και τη σταμάτησε.

Οι αιχμάλωτοι, λέει ο Θουκυδίδης, έγιναν οι περισσότεροι δούλοι σε ιδιώτες, καθώς πουλήθηκαν απ' αυτούς που τους είχαν πιάσει, και όλη η Σικελία γέμισε απ' αυτούς· μερικοί κατάφεραν τελικά να ξεφύγουν και να γυρίσουν στην πατρίδα. Οι υπόλοιποι, οι αιχμάλωτοι της πολιτείας, κάπου επτά χιλιάδες, κλείστηκαν στα γνωστά λατομεία των Συρακουσών, όπου όσοι ήταν από τις πιο μισητές πόλεις, την Αθήνα και τις ελληνικές πόλεις της Σικελίας και της Ιταλίας, αφέθηκαν εκτεθειμένοι για να πεθάνουν από τις αρρώστιες και τις κακουχίες. Ο Γύλιππος θα προτιμούσε να σώσει τη ζωή του Νικία και του Δημοσθένη, αλλά οι Συρακούσιοι, γεμάτοι μνησικακία για τα δεινά που είχαν υποστεί, ζήτησαν κι αυτών το θάνατο. Έτσι πέθανε, λέει ο Θουκυδίδης, ο Νικίας, ο οποίος “από τους Έλληνες του καιρού μου, ήταν ο λιγότερο άξιος να πάθει τέτοια συμφορά, γιατί η διαγωγή του ήταν πάντοτε σύμφωνη με την αρετή”. Ένας τέτοιος έπαινος ίσως μας εκπλήσσει εκ πρώτης όψεως, αν αναλογιστούμε τις προφανείς ελλείψεις του Νικία και ως πολιτικού και ως στρατηγού. Αν το καλοεξετάσουμε όμως, η κρίση αυτή φαίνεται όχι μόνο δίκαιη, αλλά και σύμφωνη με το όλο πνεύμα του Θουκυδίδη σ' ολόκληρη την Ιστορία. Γιατί τονίζει ότι όποια κι αν ήταν τα σφάλματά του, ο Νικίας είχε τουλάχιστον εκείνη τη μετριοπάθεια και τη σταθερότητα, η έλλειψη των οποίων, τόσο στον Αλκιβιάδη όσο και στην Αθήνα της εποχής, ήταν η κύρια αίτια της τεράστιας καταστροφής. Αναλογιζόμαστε,

έτσι, τον Περικλή, τη σταθερότητα του οποίου μόνο ο Νικίας διέθετε, και το όραμα που είχε ο Περικλής για το μέλλον της Αθήνας καθώς και τις ενέργειες με τις οποίες το μέλλον εκείνο έγινε αυτό το πικρό παρόν. Αν είναι στη φύση της τραγωδίας να προκαλεί την αίσθηση των ανεκπλήρωτων δυνατοτήτων, τότε υπάρχει έντονη εδώ η αίσθηση της τραγωδίας, ακόμη και στις τελευταίες λέξεις των Σικελικών: “Τα γεγονότα αυτά ήταν τα σπουδαιότερα που σημειώθηκαν στον πόλεμο αυτό και μάλιστα, καθώς νομίζω, από όσα γεγονότα είναι γνωστά απ’ την παράδοση. Για τους νικητές ήταν περίλαμπρη νίκη, για τους νικημένους τρομερή καταστροφή. Νικήθηκαν σε όλα και παντού και όλα τους τα παθήματα ήσαν μεγάλα. Ήταν, με την κυριολεξία, πανωλεθρία. Στρατός, στόλος, τίποτε δεν έμεινε που να μη χάθηκε κι από τους τόσους πολλούς που είχαν ξεκινήσει, ελάχιστοι κατόρθωσαν να γυρίσουν στην πατρίδα”».

(J. Finley, *Θουκυδίδης*, εκδ. Παπαδόγμου, Αθήνα 1997, σ. 248-250)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. Αρχαίο κείμενο (1.32-43, 3.82-83)
2. α) Λόγος και αντίλογος για το Θουκυδίδη
β) "Περί ύφους" του Θουκυδίδη

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 1ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 32 - 36

(Δημηγορία Κερκυραίων)

- 32 “Δίκαιον, ὦ Ἀθηναῖοι, τοὺς μῆτε εὐεργεσίας μεγάλης μῆτε ξυμμαχίας προυφειλομένης ἦκοντας παρὰ τοὺς πέλας ἐπικουρίας, ὡσπερ καὶ ἡμεῖς νῦν, δεησομένους ἀναδιδάξαι πρῶτον, μάλιστα μὲν ὡς καὶ ξύμφορα δέονται, εἰ δὲ μή, ὅτι γε οὐκ ἐπιζήμια, ἔπειτα δὲ ὡς καὶ τὴν χάριν βέβαιον ἔξουσιν· εἰ δὲ τούτων μηδὲν σαφές
- 2 καταστήσουσι, μὴ ὀργίζεσθαι ἦν ἀτυχῶσιν. Κερκυραῖοι δὲ μετὰ τῆς ξυμμαχίας τῆς αἰτήσεως καὶ ταῦτα πιστεύοντες ἐχυρὰ ὑμῖν
- 3 παρέξεσθαι ἀπέστειλαν ἡμᾶς. τετύχηκε δὲ τὸ αὐτὸ ἐπιτήδευμα πρὸς τε ὑμᾶς ἐς τὴν χρεῖαν ἡμῖν ἄλογον καὶ ἐς τὰ ἡμέτερα αὐτῶν
- 4 ἐν τῷ παρόντι ἀξύμφορον. ξύμμαχοί τε γὰρ οὐδενός πω ἐν τῷ πρὸ τοῦ χρόνω ἐκούσιοι γενόμενοι νῦν ἄλλων τοῦτο δεησόμενοι ἦκομεν, καὶ ἅμα ἐς τὸν παρόντα πόλεμον Κορινθίων ἐρῆμοι δι’ αὐτὸ καθέσταμεν. καὶ περιέστηκεν ἡ δοκοῦσα ἡμῶν πρότερον σωφροσύνη, τὸ μὴ ἐν ἀλλοτρίᾳ ξυμμαχίᾳ τῇ τοῦ πέλας γνώμῃ ξυγκινδυνεύειν, νῦν ἀβουλία καὶ ἀσθένεια φαινομένη. τὴν μὲν οὖν γενομένην ναυμαχίαν αὐτοὶ κατὰ μόνας ἀπεωσάμεθα Κορινθίους· ἐπειδὴ δὲ μείζονι παρασκευῇ ἀπὸ Πελοποννήσου καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἐφ’ ἡμᾶς ὤρμηται καὶ ἡμεῖς ἀδύνατοι ὀρῶμεν ὄντες τῇ οἰκείᾳ μόνον δυνάμει περιγενέσθαι, καὶ ἅμα μέγας ὁ κίνδυνος εἰ ἐσόμεθα ὑπ’ αὐτοῖς, ἀνάγκη καὶ ὑμῶν καὶ ἄλλου παντὸς ἐπικουρίας δεῖσθαι, καὶ ξυγγνώμῃ εἰ μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ μᾶλλον ἀμαρτίᾳ τῇ πρότερον ἀπραγμοσύνη ἐναντία τολμῶμεν.
- 33 Γενήσεται δὲ ὑμῖν πειθομένοις καλὴ ἢ ξυντυχία κατὰ πολλὰ τῆς

ἡμετέρας χρείας, πρῶτον μὲν ὅτι ἀδικουμένοις καὶ οὐχ ἑτέρους
 βλάβπτουσι τὴν ἐπικουρίαν ποιήσεσθε, ἔπειτα περὶ τῶν μεγίστων
 κινδυνεύοντας δεξάμενοι ὡς ἂν μάλιστα μετ' αἰμινηστού μαρτυ-
 ρίου τὴν χάριν καταθήσεσθε· ναυτικόν τε κεκτημένα πλήν τοῦ
 2 παρ' ὑμῖν πλεῖστον. καὶ σκέψασθε· τίς εὐπραξία σπανιωτέρα ἢ τίς
 τοῖς πολεμίοις λυπηροτέρα, εἰ ἦν ὑμεῖς ἂν πρὸ πολλῶν χρημάτων
 καὶ χάριτος ἐτιμήσασθε δύναμιν ὑμῖν προσγενέσθαι, αὕτη πάρε-
 στιν αὐτεπάγγελτος ἄνευ κινδύνων καὶ δαπάνης διδοῦσα ἑαυτήν,
 καὶ προσέτι φέρουσα ἐς μὲν τοὺς πολλοὺς ἀρετήν, οἷς δὲ ἐπαμυ-
 νεῖτε χάριν, ὑμῖν δ' αὐτοῖς ἰσχύν· ἃ ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ ὀλίγοις δὴ
 ἅμα πάντα ξυνέβη, καὶ ὀλίγοι ξυμμαχίας δεόμενοι οἷς
 3 ἐπικαλοῦνται ἀσφάλειαν καὶ κόσμον οὐχ ἦσσαν διδόντες ἢ ληψό-
 μενοι παραγίγνονται. τὸν δὲ πόλεμον, δι' ὄνπερ χρήσιμοι ἂν εἶμεν,
 εἴ τις ὑμῶν μὴ οἶεται ἔσσεσθαι, γνώμης ἀμαρτάνει καὶ οὐκ αἰσθάν-
 νεται τοὺς Λακεδαιμονίους φόβῳ τῷ ὑμετέρῳ πολεμησιέοντας καὶ
 τοὺς Κορινθίους δυναμένους παρ' αὐτοῖς καὶ ὑμῖν ἐχθροὺς ὄντας
 καὶ προκαταλαμβάνοντας ἡμᾶς νῦν ἐς τὴν ὑμετέραν ἐπιχείρησιν,
 ἵνα μὴ τῷ κοινῷ ἔχθει κατ' αὐτοὺς μετ' ἀλλήλων στῶμεν μηδὲ
 4 δυοῖν φθάσαι ἀμαρτῶσιν, ἢ κακῶσαι ἡμᾶς ἢ σφᾶς αὐτοὺς θεβαι-
 ώσασθαι. ἡμέτερον δὲ γ' αὖ ἔργον προτερῆσαι, τῶν μὲν διδόντων,
 ὑμῶν δὲ δεξαμένων τὴν ξυμμαχίαν, καὶ προεπιβουλεύειν αὐτοῖς
 μᾶλλον ἢ ἀντεπιβουλεύειν.

34 Ἦν δὲ λέγωσιν ὡς οὐ δίκαιον τοὺς σφετέρους ἀποίκους ὑμᾶς δέ-
 χεσθαι, μαθόντων ὡς πᾶσα ἀποικία εὖ μὲν πάσχουσα τιμᾶ τὴν
 μητρόπολιν, ἀδικουμένη δὲ ἀλλοτριοῦται· οὐ γὰρ ἐπὶ τῷ δούλοι,
 2 ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὁμοίῳ τοῖς λειπομένοις εἶναι ἐκπέμπονται. ὡς δὲ ἠδί-
 κουν σαφές ἐστίν· προκληθέντες γὰρ περὶ Ἐπιδάμνου ἐς κρίσιν
 πολέμου μᾶλλον ἢ τῷ ἴσῳ ἐβουλήθησαν τὰ ἐγκλήματα μετελθεῖν.
 3 καὶ ὑμῖν ἔστω τι τεκμήριον ἃ πρὸς ἡμᾶς τοὺς ξυγγενεῖς δρῶσιν,
 ὥστε ἀπάτη τε μὴ παράγεσθαι ὑπ' αὐτῶν δεομένοις τε ἐκ τοῦ
 εὐθέος μὴ ὑπουργεῖν· ὁ γὰρ ἐλαχίστας τὰς μεταμελείας ἐκ τοῦ
 χαρίζεσθαι τοῖς ἐναντίοις λαμβάνων ἀσφαλέστατος ἂν διατελοῖη.

- 35 λύσετε δὲ οὐδὲ τὰς Λακεδαιμονίων σπονδὰς δεχόμενοι ἡμᾶς μηδε-
 2 τέρων ὄντας ξυμμαχους· εἴρηται γὰρ ἐν αὐταῖς, τῶν Ἑλληνίδων
 πόλεων ἣτις μηδαμοῦ ξυμμαχεῖ, ἐξεῖναι παρ' ὅποτέρους ἂν ἀρέ-
 3 σκηται ἐλθεῖν. καὶ δεινὸν εἰ τοῖσδε μὲν ἀπὸ τε τῶν ἐνσπόνδων
 ἔσται πληροῦν τὰς ναῦς καὶ προσέτι καὶ ἐκ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος
 καὶ οὐχ ἥκιστα ἀπὸ τῶν ὑμετέρων ὑπηκόων, ἡμᾶς δὲ ἀπὸ τῆς
 προκειμένης τε ξυμμαχίας εἴρξουσι καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλοθεν ποθεν
 ὠφελίας, εἶτα ἐν ἀδικήματι θήσονται πεισθέντων ὑμῶν ἃ δεόμεθα.
- 4 πολὺ δὲ ἐν πλεονίαι ἡμεῖς μὴ πείσαντες ὑμᾶς ἔξομεν· ἡμᾶς
 μὲν γὰρ κινδυνεύοντας καὶ οὐκ ἐχθροὺς ὄντας ἀπώσσεσθε, τῶν δὲ
 δὲ οὐχ ὅπως κωλυταὶ ἐχθρῶν ὄντων καὶ ἐπιόντων γενήσεσθε,
 ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ὑμετέρας ἀρχῆς δύναμιν προσλαβεῖν περιόψε-
 σθε· ἦν οὐ δίκαιον, ἀλλ' ἢ κακείων κωλύειν τοὺς ἐκ τῆς ὑμετέ-
 5 ρας μισθοφόρους ἢ καὶ ἡμῖν πέμπειν καθ' ὅτι ἂν πεισθῆτε ὠφε-
 λίαν, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς δεξαμένους βοθηεῖν. πολλὰ
 δέ, ὥσπερ ἐν ἀρχῇ ὑπέειπομεν, τὰ ξυμφέροντα ἀποδείκνυμεν, καὶ
 μέγιστον ὅτι οἱ τε αὐτοὶ πολέμοιο ἡμῖν ἦσαν, ὅπερ σαφεστάτη πί-
 στις, καὶ οὗτοι οὐκ ἀσθενεῖς, ἀλλ' ἱκανοὶ τοὺς μεταστάντας βιά-
 ψαι· καὶ ναυτικῆς καὶ οὐκ ἡπειρώτιδος τῆς ξυμμαχίας διδομένης
 οὐχ ὁμοία ἢ ἀλλοτρίωσις, ἀλλὰ μάλιστα μὲν, εἰ δύνασθε, μηδένα
 ἄλλον ἔαν κεκτῆσθαι ναῦς, εἰ δὲ μή, ὅστις ἐχυρώτατος, τοῦτον
 φίλον ἔχειν.
- 36 Καὶ ὅτω τάδε ξυμφέροντα μὲν δοκεῖ λέγεσθαι, φοβεῖται δὲ μὴ δι'
 αὐτὰ πειθόμενος τὰς σπονδὰς λύσῃ, γνώτω τὸ μὲν δεδιὸς αὐτοῦ
 ἰσχὺν ἔχον τοὺς ἐναντίους μᾶλλον φοβῆσον, τὸ δὲ θαρσοῦν μὴ δε-
 ξαμένου ἀσθενὲς ὄν πρὸς ἰσχύοντα τοὺς ἐχθροὺς ἀδεέστερον ἐσό-
 μενον, καὶ ἅμα οὐ περὶ τῆς Κερκύρας νῦν τὸ πλεον ἢ καὶ τῶν
 Ἀθηναίων βουλευόμενος, καὶ οὐ τὰ κράτιστα αὐταῖς προνοῶν, ὅταν
 ἐς τὸν μέλλοντα καὶ ὅσον οὐ παρόντα πόλεμον τὸ αὐτίκα περι-
 σκοπῶν ἐνδοιάξῃ χωρίον προσλαβεῖν ὃ μετὰ μεγίστων καιρῶν
 2 οἰκειοῦται τε καὶ πολεμοῦται. τῆς τε γὰρ Ἰταλίας καὶ Σικελίας
 καλῶς παράπλου κεῖται, ὥστε μήτε ἐκεῖθεν ναυτικὸν εἶσαι Πε-

λοπονησίους ἐπελθεῖν τό τε ἐνθένδε πρὸς τὰ κεῖ παραπέμψαι, καὶ
3 ἐς τὰ ἄλλα ξυμφορώτατόν ἐστιν. βραχυτάτῳ δ' ἂν κεφαλαίῳ, τοῖς
τε ξύμπασι καὶ καθ' ἕκαστον, τῷ δ' ἂν μὴ πρόεσθαι ἡμᾶς μάθοι-
τε· τρία μὲν ὄντα λόγου ἄξια τοῖς Ἑλλησι ναυτικά, τὸ παρ' ὑμῖν
καὶ τὸ ἡμέτερον καὶ τὸ Κορινθίων· τούτων δὲ εἰ περιόψεσθε τὰ
δύο ἐς ταῦτόν ἐλθεῖν καὶ Κορίνθιοι ἡμᾶς προκαταλήψονται, Κερ-
κυραίοις τε καὶ Πελοποννησίους ἅμα ναυμαχήσετε, δεξάμενοι δὲ
4 ἡμᾶς ἔξετε πρὸς αὐτοὺς πλείοσι ναυσὶ ταῖς ἡμετέραις ἀγωνίζε-
σθαι". τοιαῦτα μὲν οἱ Κερκυραῖοι εἶπον· οἱ δὲ Κορίνθιοι μετ'
αὐτοὺς τοιάδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 37 - 43

(Δημηγορία Κορινθίων)

- 37 “Αναγκαῖον Κερκυραίων τῶνδε οὐ μόνον περὶ τοῦ δέξασθαι σφᾶς τὸν λόγον ποιησαμένων, ἀλλ’ ὡς καὶ ἡμεῖς τε ἀδικοῦμεν καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰκότως πολεμοῦνται, μνησθέντας πρῶτον καὶ ἡμᾶς περὶ ἀμφοτέρων οὕτω καὶ ἐπὶ τὸν ἄλλον λόγον ἵεναι, ἵνα τὴν ἀφ’ ἡμῶν τε ἀξίωσιν ἀσφαλέστερον προειδῆτε καὶ τὴν τῶνδε χρεῖαν μὴ ἀλογίστως ἀπώσσηθε.
- 2 Φασὶ δὲ ξυμμαχίαν διὰ τὸ σῶφρον οὐδενός πω δέξασθαι· τὸ δ’ ἐπὶ κακουργίᾳ καὶ οὐκ ἀρετῇ ἐπετήδευσαν, ξύμμαχόν τε οὐδένα βουλόμενοι πρὸς τὰδικήματα οὐδὲ μάρτυρα ἔχειν οὔτε παρακαλοῦντες
- 3 αἰσχύνεσθαι. καὶ ἡ πόλις αὐτῶν ἅμα αὐτάρκη θέσιν κειμένη παρέχει αὐτοὺς δικαστὰς ὧν βλάπτουσί τινα μᾶλλον ἢ κατὰ ξυνθήκας γίγνεσθαι, διὰ τὸ ἦκιστα ἐπὶ τοὺς πέλας ἐκπλέοντας μάλιστα τοὺς
- 4 ἄλλους ἀνάγκη καταίροντας δέχεσθαι. καὶ τοῦτο τὸ εὐπρεπὲς ἄσπονδον οὐχ ἵνα μὴ ξυναδικῶσιν ἑτέροις προβέβληνται, ἀλλ’ ὅπως κατὰ μόνας ἀδικῶσι καὶ ὅπως ἐν ᾧ μὲν ἂν κρατῶσι βιάζωνται, οὗ δ’ ἂν λάθωσι πλεονέχουσιν, ἣν δὲ πού τι προσλάβωσιν
- 5 ἀναισχυντῶσιν· καίτοι εἰ ἦσαν ἄνδρες, ὡσπερ φασίν, ἀγαθοί, ὅσῳ ἀληπτότεροι ἦσαν τοῖς πέλας, τόσῳ δὲ φανερωτέραν ἐξῆν αὐτοῖς
- 38 τὴν ἀρετὴν διδοῦσι καὶ δεχομένοις τὰ δίκαια δεικνύναι. ἀλλ’ οὔτε πρὸς τοὺς ἄλλους οὔτε ἐς ἡμᾶς τοιοῦδε εἰσίν, ἀποικοὶ δ’ ὄντες ἀφεστᾶσί τε διὰ παντός καὶ νῦν πολεμοῦσι, λέγοντες ὡς οὐκ ἐπὶ τῷ
- 2 κακῶς πάσχειν ἐκπεμφθεῖεν. ἡμεῖς δὲ οὐδ’ αὐτοὶ φαμεν ἐπὶ τῷ ὑπὸ τούτων ὑβρίζεσθαι κατοικίσαι, ἀλλ’ ἐπὶ τῷ ἡγεμόνες τε εἶναι
- 3 καὶ τὰ εἰκότα θαυμάζεσθαι. αἱ γοῦν ἄλλαι ἀποικίαι τιμῶσιν ἡμᾶς,
- 4 καὶ μάλιστα ὑπὸ ἀποίκων στεργόμεθα· καὶ δῆλον ὅτι, εἰ τοῖς πλεονέχουσιν ἀρέσκοντές ἐσμεν, τοῖσδ’ ἂν μόνοις οὐκ ὀρθῶς ἀπαρέσκοιμεν, οὐδ’ ἐπιστρατεύομεν ἐκπρεπῶς μὴ καὶ διαφερόντως τι ἀδικούμενοι.
- 5 καλὸν δ’ ἦν, εἰ καὶ ἡμαρτάνομεν, τοῖσδε μὲν εἶξαι τῇ ἡμετέρᾳ

ὀργῇ, ἡμῖν δὲ αἰσχρὸν βιάσασθαι τὴν τούτων μετριότητα· ὕβρει δὲ καὶ ἐξουσίᾳ πλοῦτου πολλὰ ἐς ἡμᾶς ἄλλα τε ἡμαρτήκασι καὶ Ἐπίδαμνον ἡμετέραν οὕσαν κακουμένην μὲν οὐ προσεποιοῦντο, ἐλθόντων δὲ ἡμῶν ἐπὶ τιμωρίᾳ ἐλόντες βία ἔχουσιν.

- 39 Καὶ φασὶ δὴ δίκην πρότερον ἐθελῆσαι κρίνεσθαι, ἣν γε οὐ τὸν προύχοντα καὶ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς προκαλούμενον λέγειν τι δοκεῖν δεῖ, ἀλλὰ τὸν ἐς ἴσον τά τε ἔργα ὁμοίως καὶ τοὺς λόγους πρὶν δια-
2 γωνίζεσθαι καθιστάντα. οὗτοι δὲ οὐ πρὶν πολιορκεῖν τὸ χωρίον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἠγήσαντο ἡμᾶς οὐ περιόψεσθαι, τότε καὶ τὸ εὐπρεπὲς τῆς δίκης παρέσχοντο. καὶ δεῦρο ἤκουσιν οὐ τὰκεῖ μόνον αὐτοὶ ἁμαρτόντες, ἀλλὰ καὶ ὑμᾶς νῦν ἀξιοῦντες οὐ ξυμμαχεῖν,
3 ἀλλὰ ξυναδικεῖν καὶ διαφοροὺς ὄντας ἡμῖν δέχεσθαι σφᾶς· οὐς χρῆν, ὅτε ἀσφαλέστατοι ἦσαν, τότε προσιέναι, καὶ μὴ ἐν ᾧ ἡμεῖς μὲν ἠδικήμεθα, οὗτοι δὲ κινδυνεύουσι, μηδ' ἐν ᾧ ὑμεῖς τῆς τε δυνάμεως αὐτῶν τότε οὐ μεταλαβόντες τῆς ὠφελείας νῦν μεταδώσετε καὶ τῶν ἁμαρτημάτων ἀπογενόμενοι τῆς ἀφ' ἡμῶν αἰτίας τὸ ἴσον ἔξετε, πάλαι δὲ κοινώσαντας τὴν δύναμιν κοινὰ καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἔχειν.
- 40 Ὡς μὲν οὖν αὐτοὶ τε μετὰ προσηκόντων ἐγκλημάτων ἐρχόμεθα καὶ οἶδε βίαιοι καὶ πλεονέκται εἰσὶ δεδῆλωται· ὡς δὲ οὐκ ἂν δικαί-
2 ως αὐτοὺς δέχοισθε μαθεῖν χρῆ. εἰ γὰρ εἴρηται ἐν ταῖς σπονδαῖς ἐξεῖναι παρ' ὁποτέρους τις βούλεται τῶν ἀγράφων πόλεων ἐλθεῖν, οὐ τοῖς ἐπὶ βλάβῃ ἐτέρων ἰοῦσιν ἢ ξυνηθήκη ἐστίν, ἀλλ' ὅστις μὴ ἄλλου ἑαυτὸν ἀποστερῶν ἀσφαλείας δεῖται καὶ ὅστις μὴ τοῖς δεξαμένοις, εἰ σωφρονούσι, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ποιήσει· ὁ νῦν
3 ὑμεῖς μὴ πειθόμενοι ἡμῖν πάθοιτε ἄν. οὐ γὰρ τοῖσδε μόνον ἐπίκουροι ἂν γένοισθε, ἀλλὰ καὶ ἡμῖν ἀντὶ ἐνσπόνδων πολέμοι· ἀνάγκη γάρ, εἰ ἴτε μετ' αὐτῶν, καὶ ἀμύνεσθαι μὴ ἄνευ ὑμῶν τούτους.
4 καίτοι δίκαιοί γ' ἐστὲ μάλιστα μὲν ἐκποδῶν στῆναι ἀμφοτέροις, εἰ δὲ μὴ, τοῦναντίον ἐπὶ τούτους μεθ' ἡμῶν ἰέναι (Κορινθίους μὲν γε ἐνσπονδοὶ ἐστε, Κερκυραῖοις δὲ οὐδὲ δι' ἀνακωχῆς πώποτ' ἐγένεσθε), καὶ τὸν νόμον μὴ καθιστάναι ὥστε τοὺς ἐτέρων ἀφισταμέ-

- 5 νους δέχεσθαι. οὐδὲ γὰρ ἡμεῖς Σαμίων ἀποστάντων ψῆφον προσε-
θέμεθα ἐναντίαν ὑμῖν, τῶν ἄλλων Πελοποννησίων διχα ἐψηφισμέ-
νων εἰ χρὴ αὐτοῖς ἀμύνειν, φανερώς δὲ ἀντείπομεν τοὺς προσήκο-
6 ντας ξυμμάχους αὐτόν τινα κολάζειν. εἰ γὰρ τοὺς κακόν τι
δρῶντας δεχόμενοι τιμωρήσετε, φανεῖται καὶ ἅ τῶν ὑμετέρων οὐκ
ἐλάσσω ἡμῖν πρόσσεισι, καὶ τὸν νόμον ἐφ' ὑμῖν αὐτοῖς μᾶλλον ἢ
ἐφ' ἡμῖν θήσετε.
- 41 Δικαιώματα μὲν οὖν τάδε πρὸς ὑμᾶς ἔχομεν ἱκανὰ κατὰ τοὺς
Ἑλλήνων νόμους, παραίνεσιν δὲ καὶ ἀξίωσιν χάριτος τοιάνδε, ἣν
οὐκ ἐχθροὶ ὄντες ὥστε βλάπτειν οὐδ' αὖ φίλοι ὥστ' ἐπιχρηῆσθαι,
2 ἀντιδοθῆναι ἡμῖν ἐν τῷ παρόντι φαμέν χρῆναι. νεῶν γὰρ μακρῶν
σπανίσαντές ποτε πρὸς τὸν Αἰγινήτων ὑπὲρ τὰ Μηδικὰ πόλεμον
παρὰ Κορινθίων εἴκοσι ναῦς ἐλάβετε· καὶ ἡ εὐεργεσία αὕτη τε καὶ
ἡ ἐς Σαμίους, τὸ δι' ἡμᾶς Πελοποννησίους αὐτοῖς μὴ βοηθῆσαι,
παρέσχεν ὑμῖν Αἰγινήτων μὲν ἐπικράτησιν, Σαμίων δὲ κόλασιν,
καὶ ἐν καιροῖς τοιοῦτοις ἐγένετο οἷς μάλιστα ἀνθρωποὶ ἐπ'
ἐχθροὺς τοὺς σφετέρους ἰόντες τῶν ἀπάντων ἀπερίοπτοί εἰσι
3 παρὰ τὸ νικᾶν· φίλον τε γὰρ ἡγοῦνται τὸν ὑπουργοῦντα, ἣν καὶ
πρότερον ἐχθρὸς ἦ, πολέμιόν τε τὸν ἀντιστάντα, ἣν καὶ τύχη φί-
λος ὢν, ἐπεὶ καὶ τὰ οἰκεῖα χειρὸν τίθενται φιλονικίας ἕνεκα τῆς
αὐτίκα.
- 42 Ὡς ἐνθυμηθέντες καὶ νεώτερός τις παρὰ πρεσβυτέρου αὐτὰ
μαθὼν ἀξιούτω τοῖς ὁμοίοις ἡμᾶς ἀμύνεσθαι, καὶ μὴ νομίση δί-
2 καια μὲν τάδε λέγεσθαι, ξύμφορα δέ, εἰ πολεμήσει, ἄλλα εἶναι. τό
τε γὰρ ξυμφέρον ἐν ᾧ ἂν τις ἐλάχιστα ἀμαρτάνῃ μάλιστα ἔπεται,
καὶ τὸ μέλλον τοῦ πολέμου ᾧ φοβοῦντες ὑμᾶς Κερκυραῖοι κελεύ-
ουσιν ἀδικεῖν ἐν ἀφανεῖ ἔτι κεῖται, καὶ οὐκ ἄξιον ἐπαρθέντας αὐτῷ
φανεράν ἐχθραν ἤδη καὶ οὐ μέλλουσαν πρὸς Κορινθίους κτήσα-
σθαι, τῆς δὲ ὑπαρχούσης πρότερον διὰ Μεγαρέας ὑποψίας
3 σῶφρον ὑφελεῖν μᾶλλον (ἡ γὰρ τελευταία χάρις καιρὸν ἔχουσα,
4 καὶ ἐλάσσω ἦ, δύναται μεῖζον ἔγκλημα λῦσαι), μὴδ' ὅτι ναυτι-
κοῦ ξυμμαχίαν μεγάλην διδῶσι, τούτῳ ἐφέλκεσθαι· τὸ γὰρ μὴ

43 ἀδικεῖν τοὺς ὁμοίους ἐχυρωτέρα δύναμις ἢ τῶ ἀτίκα φανερῶ
 ἐπαρθέντας διὰ κινδύνων τὸ πλεόν ἔχειν. ἡμεῖς δὲ περιπεπτωκό-
 τες οἷς ἐν τῇ Λακεδαιμόνι αὐτοὶ προείπομεν, τοὺς σφετέρους ζυμ-
 μάχους αὐτόν τινα κολάζειν, νῦν παρ' ὑμῶν τὸ αὐτὸ ἀξιοῦμεν κο-
 μίζεσθαι, καὶ μὴ τῇ ἡμετέρᾳ ψήφῳ ὠφεληθέντας τῇ ὑμετέρᾳ
 2 ἡμᾶς βλάψαι. τὸ δὲ ἴσον ἀνταπόδοτε, γνόντες τοῦτον ἐκεῖνον εἶναι
 τὸν καιρὸν ἐν ᾧ ὃ τε ὑπουργῶν φίλος μάλιστα καὶ ὁ ἀντιστάς
 3 ἐχθρός. καὶ Κερκυραίους τούσδε μῆτε ζυμμάχους δέχεσθε βία
 4 ἡμῶν μῆτε ἀμύνετε αὐτοῖς ἀδικουῖσιν. καὶ τάδε ποιῶντες τὰ προ-
 σήκοντά τε δράσετε καὶ τὰ ἄριστα βουλευέσθε ὑμῖν αὐτοῖς.”

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 3ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 82 - 83

82 Οὕτως ὠμὴ <ή> στάσις προυχώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν
 τοῖς πρώτῃ ἐγένετο, ἐπεὶ ὕστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἶπεῖν τὸ Ἑλλη-
 νικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἐκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δῆμων
 προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λα-
 κεδαιμονίους. καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ'
 ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ζυμμάχιας ἅμα
 ἐκατέρους τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσι αὐτοῖς ἐκ τοῦ
 αὐτοῦ προσποιήσει ῥαδίως αἰ ἐπαγωγῆι τοῖς νεωτερίζειν τι βουλο-
 2 μένοις ἐπορίζοντο. καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν
 ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις
 ἀνθρώπων ᾗ, μᾶλλον δὲ καὶ ἡσυχαιότερα καὶ τοῖς εἶδεσι διηλλαγ-
 μένα, ὡς ἂν ἐκασταὶ αἰ μεταβολαὶ τῶν ξυντυχιῶν ἐφιστῶνται. ἐν

μὲν γὰρ εἰρήνη καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἶ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται
 ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πί-
 πτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος
 διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.
 3 ἐστασίαζέ τε οὖν τὰ τῶν πόλεων, καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που πύ-
 στει τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ και-
 νοῦσθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν
 4 τιμωριῶν ἀτοπία. καὶ τὴν εἰωθυίαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ
 ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίῳσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία
 φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπῆς, τὸ
 δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ
 πᾶν ἀργόν· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὄξυ ἀνδρὸς μοῖρα προσετέθη, ἀσφα-
 5 λεία δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὐλογος. καὶ ὁ
 μὲν χαλεπαίνων πιστὸς αἰεὶ, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὑποπτος. ἐπι-
 βουλεύσας δὲ τις τυχῶν ξυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος·
 προβουλεύσας δὲ ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἐταιρίας δια-
 λυτῆς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένους. ἀπλῶς δὲ ὁ φθάσας
 τὸν μέλλοντα κακὸν τι δρᾶν ἐπηρεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ
 6 διανοούμενον. καὶ μὴν καὶ τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἐταιρικοῦ ἀλλοτριώτε-
 ρον ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν· οὐ
 γὰρ μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἰ τοιαῦται ξύνοδοι, ἀλλὰ
 παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξία. καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πί-
 στεις οὐ τῷ θείῳ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρα-
 7 νομῆσαι. τὰ τε ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο
 ἔργων φυλακῇ, εἰ προύχοιεν, καὶ οὐ γενναϊότητι. ἀντιτιμωρήσα-
 σθαί τέ τινα περὶ πλείονος ἦν ἢ αὐτὸν μὴ προπαθεῖν. καὶ ὄρκοι εἴ
 που ἄρα γένοιτο ξυναλλαγῆς, ἐν τῷ αὐτίκα πρὸς τὸ ἄπορον ἑκα-
 τέρω διδόμενοι ἴσχυον οὐκ ἐχόντων ἄλλοθεν δύναμιν· ἐν δὲ τῷ
 παρατυχόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι, εἰ ἴδοι ἄφαρκτον, ἥδιον διὰ τὴν
 πίστιν ἐτιμωρεῖτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς, καὶ τό τε ἀσφαλὲς ἐλο-
 γίζετο καὶ ὅτι ἀπάτη περιγενόμενος ξυνέσεως ἀγώνισμα προσε-
 λάμβανεν. ῥᾶον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ

- ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται.
- 8 πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον. οἱ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι προστάντες μετὰ ὀνόματος ἐκάτεροι εὐπρεποῦς, πλήθους τε ἰσονομίας πολιτικῆς καὶ ἀριστοκρατίας σώφρονος προτιμήσει, τὰ μὲν κοινὰ λόγῳ θεραπεύοντες ἄλλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τὰ δεινότατα ἐπέξῃσάν τε τὰς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καὶ τῇ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, ἐς δὲ τὸ ἐκατέρους που αἰεὶ ἠδονὴν ἔχον ὀρίζοντες, καὶ ἢ μετὰ ψήφου ἀδίκου καταγνώσεως ἢ χειρὶ κτώμενοι τὸ κρατεῖν ἐτοιμοὶ ἦσαν τὴν αὐτίκα φιλονικίαν ἐκπιμπλάναι. ὥστε εὐσεβεία μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπεία δὲ λόγου οἷς ξυμβαίη ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον. τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ξυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο.
- 83 Οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ Ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὐθές, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη, τὸ δὲ ἀντιτετάχθαι ἀλλήλοις τῇ γνώμῃ
- 2 ἀπίστως ἐπὶ πολὺ διήνεγκεν· οὐ γὰρ ἦν ὁ διαλύσων οὔτε λόγος ἐχυρὸς οὔτε ὄρκος φοβερός, κρείσσους δὲ ὄντες ἅπαντες λογισμῶ ἐς τὸ ἀνέλπιστον τοῦ βεβαίου μὴ παθεῖν μᾶλλον προυσκόπουν ἢ
- 3 πιστεῦσαι ἐδύναντο. καὶ οἱ φαυλότεροι γνώμῃν ὡς τὰ πλείω περιεγίγνοντο· τῷ γὰρ δεδιέναι τό τε αὐτῶν ἐνδοεὲς καὶ τὸ τῶν ἐναντίων ξυνετόν, μὴ λόγοις τε ἤσους ὥσι καὶ ἐκ τοῦ πολυτρόπου αὐτῶν τῆς γνώμης φθάσῃσι προεπιβουλεύομενοι, τολμηρῶς πρὸς
- 4 τὰ ἔργα ἐχώρουν. οἱ δὲ καταφρονοῦντες κἄν προαισθῆσθαι καὶ ἔργῳ οὐδὲν σφᾶς δεῖν λαμβάνειν ἢ γνώμῃ ἕξεστιν, ἄφαρκτοι μᾶλλον διεφθείροντο.

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

«Η ΙΣΤΟΡΙΑ του Θουκυδίδη δικαιολογεί τον τίτλο “Ελεύθερη Σκέψη” περισσότερο απ’ ό,τι είναι τούτο αλήθεια για πολλούς φιλοσόφους, που δουλειά τους είναι η σκέψη. Πως είναι μεγάλος ιστορικός, δεν το αμφισβήτησε ποτέ κανείς. Πως είναι στοχαστής με βαθύτατες αντιλήψεις για τα κυριότερα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής, τον πόλεμο και την ειρήνη, τη φύση του ανθρώπου, την αντικειμενική και υποκειμενική αλήθεια, το υλικό υπόβαθρο των πολιτισμών· πως είναι ακόμη άνθρωπος εντελώς απαλλαγμένος από προλήψεις, δεισιδαιμονίες, φόβους κ’ ελπίδες αβάσιμες, τονίζεται πολύ σπανιώτερα.

Αυτό είναι ως ένα σημείο φυσικό· πρώτο γιατί ασχολούνται μαζί του οι ιστορικοί και οι φιλόλογοι, όχι οι φιλόσοφοι· δεύτερο, γιατί πουθενά σχεδόν δε σπρώχνει τις προσωπικές του ιδέες σα χάπι που είναι αναγκασμένος ο αναγνώστης να καταπιεί. Ως ιστορικός, δουλειά του είναι να περιγράφει γεγονότα· την ερμηνεία την αφήνει στον αναγνώστη. Ως ιστορικός, έχει πολλά πρόσωπα να παρουσιάσει, πολλές πράξεις και τις συνέπειές τους να εκθέσει. Το θεωρεί ανοίκειο να προβάλλει όλην ώρα τις ατομικές του γνώμες. Αλλ’ αυτές υπάρχουν, διαποτίζουν και χρωματίζουν ολόκληρο το τεράστιο υφαντό του χρόνου, που αποτελεί το έργο του. Ακόμη, ίσως και ο τρόπος της ζωής του επηρέασε την αντικειμενική και απόμακρη αυτή θεώρηση των πραγμάτων. Γιατί ο Θουκυδίδης, από το ατύχημα της εξορίας, που τον έπληξε όταν ήταν μεταξύ 30-35 χρόνων – έζησε πολύ μόνος. Δεν εννοώ πώς δεν έβλεπε ανθρώπους· συνεχίζοντας τη συλλογή των δεδομένων του, ερχόταν σ’ επαφή με πλήθος ανθρώπους κάθε λογής. Αυτό δεν αντικρούει τη θεωρία της μοναξιάς του. Αθηναίος, μεγαλωμένος στα χρόνια της μεγαλύτερης πνευματικής και υλικής άνθησης της μοναδικής πολιτείας, δεν μπορούσε να κάνει «παρέα» με στρατιώτες εξόριστους, ή Λακεδαιμονίους. Τους χρειαζόταν όλους αυτούς για τη δουλειά του· τους άκουγε, τους ρωτούσε, έψαχνε γι’ αντίθετες πηγές· ο ίδιος σώπαινε. Και η ιστορία ξετυλιγόταν κάθε μέρα, η Ιστορία που χαρακτήρισα στον πρό-

λογο της μετάφρασής μου ως την αφήγηση της αυτοκτονίας ενός λαού. Ξετυλιγόταν κάθε μέρα, αλλά τα περασμένα δεν έσβηναν· έμεναν να χρωματίζουν τα τωρινά, και φωτίζονταν από τα τωρινά αναδρομικά.

ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ πόλεμο τον θεωρεί «κίνηση». Ήταν η μεγαλύτερη “κίνηση” αναταραχή και σεισμός των θεμελίων της Ελληνικής ζωής, που μόλις πριν λίγο είχε κατασταλάξει. Τ’ αποτελέσματά της δεν είναι υπερβολή να πούμε πως είναι αισθητά ως τα σήμερα. Η διάθεση αυτοκαταστροφής του Ελληνικού λαού χρονολογείται από τότε ως από την πρώτη οξεία της φάση.

Κυκλόφερνε στο νου του τον πόλεμο, τις δημηγορίες, τις εσφαλμένες σκέψεις, τα πάθη που οδήγησαν στην τελική καταστροφή. Ο πόλεμος έγινε το ατελείωτο δράμα, το ασίγαστο γεγονός της ζωής του. Αλλά ο ιστορικός δεν έχει καν το χορό να εκφράσει τις δικές του απόψεις· έχει μόνο τα πρόσωπα. Μας λέει στο Προοίμιο πως τα λόγια δεν μπορούσε βέβαια να τ’ αποδώσει όπως ακριβώς τα είπαν· αλλά έδωσε ό,τι “ήταν φυσικό κι επόμενο να ειπωθεί σε κάθε περίπτωση, κρατώντας όσο μπορούσε πιο πιστά την όλη νοοτροπία του προσώπου”.

Δεν έχει ο Θουκυδίδης ούτε τους από μηχανής θεούς του συγχρόνου του Ευριπίδη. Γιατί κι απέναντι στους θεούς είναι αδέσμευτος. Δεν λέει πουθενά: “δεν υπάρχουν”. Ξετινάζει όμως τους χρησμούς, κι όσους ρυθμίζουν τις πράξεις τους σύμφωνα μ’ αυτούς.

“Και διάφοροι μαντολόγοι τραγουδούσανε χρησμούς κάθε λογής, ανάλογα με ό,τι ποθούσε ν’ ακούσει ο καθένας”. (II 1)

Βάζει τους εκτελεστές των χειροτέρων εγκλημάτων να επικαλούνται τους θεούς, και πριν τα διαπράξουν και ύστερα, για μάρτυρες πως δεν αδίχησαν. Όταν άκουσε ο Αρχίδαμος πως οι Πλαταιείς δεν αποκήρυσσαν την Αθηναϊκή συμμαχία

“έκανε τελετή έξω από τα τείχη φωνάζοντας τους θεούς του τόπου και τους ήρωες για μάρτυρες με τ’ ακόλουθα λόγια: Ω σεις θεοί και ήρωες, που κρατείτε τη χώρα των Πλαταιών, βλέπετε πως δεν ήρθα-

με ενάντια σε τούτη τη χώρα κάνοντας εμείς αρχή στ' άδικα έργα, αλλ' αφού πρώτοι αυτοί πάτησαν τους κοινούς όρκους. Στον τόπο τούτο οι πατέρες μας, αφού πρώτα προσευχήθηκαν σε σας, νίκησαν τους Μήδους και η βοήθειά σας έκανε το μέρος τούτο ευνοϊκό για τον πόλεμο των Ελλήνων· και ούτε θ' αδικήσουμε αν τους βλάψουμε σε κάτι τώρα. Γιατί τους κάναμε πολλές λογικές προτάσεις, αλλά δεν τις δέχτηκαν. Συγκλίνετε λοιπόν την εύνοιά σας, ώστε να τιμωρηθούν ό- σοι άρχισαν τ' άδικα πρώτοι, και να πάρουν εκδίκηση εκείνοι που επι- βάλλουν την τιμωρία σύμφωνα με τους νόμους". (II 74)

Ο Βρασίδης μπροστά στην Άκανθο:

“Τότε θα επικαλεστώ για μάρτυρες τους ντόπιους θεούς και ήρωες πως δεν μπορώ να σας πείσω ότι έρχομαι με καλούς σκοπούς και θα προσπαθήσω να σας εξαναγκάσω ρημάζοντας τη γη σας”. (IV 87).

Πολλές φορές γίνεται εκμετάλλευση των θρησκευτικών θεσμών για πολιτικούς σκοπούς:

“Αυτή την κατάρα απαιτούσαν τώρα οι Λακεδαιμόνιοι να διώξουν οι Αθηναίοι [το Κυλώνειον άγος], τάχα πως θέλουν να βοηθήσουν πρώ- τα τους θεούς, ξέροντας όμως πως ο Περικλής, ο γιος του Ξανθίπ- που, συγγένευε με τη γενιά εκείνη από τη μητέρα του και νομίζοντας πως αν φύγει αυτός από τη μέση θα τους πάνε πιο ευνοϊκά τα πράγ- ματα από μέρους των Αθηναίων. Οχι πως έλπιζαν ότι θα το κατόρ- θωναν, αλλά για να δημιουργηθεί τουλάχιστον ραδιουργία ενάντια του ανάμεσα στο λαό της πολιτείας». (I 127) [...]

ΟΝΤΑΣ ΕΤΣΙ αδέσμευτος, και ορθολογιστής στα σημεία που είπα- με, είναι φυσικό να κρατεί ο Θουκυδίδης την ίδια απόσταση και στην αποτίμηση των πολιτικών καθεστώτων. Πιστεύει στη δημοκρατία; Ναι, όταν είναι στ' αλήθεια “του πρώτου ανδρός αρχή”. Το πολυβα- σανισμένο αυτό χωρίο αναφέρεται συχνά απ' όσους μυκτηρίζουν τη δημοκρατία, αλλά παραβλέπουν τις εκφράσεις αξίωμα, ισχυρή διάνοια, αδιάφθορος, επιρροή, εκτίμηση. Το κάτω-κάτω ο λαός εξέλεγε τον Περικλή κάθε χρόνο, μ' εντελώς ελεύθερο ψήφο.

Βλέπει όμως ο Θουκυδίδης και ορισμένα πλεονεκτήματα του Σπαρτιατικού πολιτεύματος, και ιδίως τη σταθερότητα των νόμων του.

“Η Λακωνία αφότου την κατοίκησαν οι Δωριείς, που μένουν εκεί και τώρα, πέρασε μεν στην αρχή τη μακρότερη περίοδο εσωτερικών ταραχών, απ’ όσες γνωρίζουμε, όμως από πολύ παλιά χρόνια, και νόμους καλούς απόκτησε, και ποτέ δε γνώρισε τύραννο· γιατί πάνε τετρακόσια τόσα χρόνια από τότε ως το τέλος του πολέμου τούτου, που κυβερνιούνται οι Λακεδαιμόνιοι με το ίδιο πολίτευμα» (I 18).

“Και σ’ όλα τ’ άλλα συνήθεια όσοι [Λακεδαιμόνιοι] είχαν μεγαλύτερη περιουσία εξομοιώθηκαν κατά μέγα μέρος με τους πολλούς” (I 6) [...]

ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ υποστηριχτεί πως στην εξήγηση των ιστορικών γεγονότων είναι ο Θουκυδίδης υλιστής με την πλατύτερη σημασία. “Ο πόλεμος είναι ζήτημα δαπάνης”, κηρύχουν όλοι οι ρήτορες, εκτός από τον έφορο της Σπάρτης Σθενελαΐδα, που είναι πολύ κουτός. “Θα τους πάρουμε τα εισοδήματα από τους συμμάχους τους”, λένε οι εχθροί των Αθηναίων. “Έχουμε πλήθια χρήματα από τις αποικίες και τους υποταχτικούς μας”, λένε οι ίδιοι. Γι’ αυτό και περιφρονούν τους αντιπάλους τους:

“Οι Πελοποννήσιοι παράγουνε μόνοι τους με την προσωπική τους εργασία, ό,τι χρειάζονται, και ούτε οι ιδιώτες, ούτε οι πολιτείες έχουν περίσσια κεφάλαια· δεύτερο, δεν έχουν καθόλου πείρα στους μακρούς πολέμους και στις εκστρατείες πέρ’ από τη θάλασσα, γιατί, όντας φτωχοί, κάνουνε μικρές μόνον εκστρατείες, ο ένας ενάντια στον άλλον... Αλλά το βάρος των πολέμων το ανεβαστούν τα περίσσια χρήματα περισσότερο παρά οι συνεισφορές που επιβάλλονται με τη βία. Και οι αυτοπαραγωγοί πολεμούν πιο πρόθυμα με το σώμα τους παρά με το έχει τους”. (I 141)

Οι Συρακούσιοι, που κατοικούν πλούσια ήδη χώρα, σχεδιάζουν να ζητήσουν βοήθεια κι από τους Καρχηδονίους. “Γιατί, αν θελήσουν αυτοί είναι πιο ικανοί να μας βοηθήσουν, έχοντας άφθονο χρυσάφι και ασήμι, που απ’ αυτά γίνονται οι πόλεμοι, όπως και κάθε άλλο”, λέει ο Ερμοκράτης [...]

Η ΒΑΘΕΙΑ ΓΝΩΣΗ της ανθρώπινης φύσης, που θεωρεί βασικά αμετάβλητη, η απόσταση που τον χωρίζει εξ αιτίας της καταγωγής και της εξορίας του, και που του δίνει την πικρή και αντικειμενική αμεροληψία, η μονόγνωτη και απορροφητική απασχόλησή του με το ένα έργο που γέμισε όλη του τη ζωή, η σύλληψη της διαφορετικής νοοτροπίας κάθε ομιλητή, ως και το διαφορετικό ύφος που αποδίνει στον καθένα – στο λόγο π.χ. του Κλέωνος βλέπουμε ήδη τον ξεπεσμό του Αθηναϊκού ύφους στο στόμα των αμόρφωτων – ο ορθολογισμός του, που τον κάνει ν' αποκλείει κάθε επέμβαση έξω από τον άνθρωπο στην ιστορία, η βαθειά συναίσθηση της μοναδικότητάς του, που παρήγαγε τις εκφράσεις “κτήμα ες αιεί”, και για να μην αναζητήσει κανείς ποτέ πια την ακρίβεια των γεγονότων αυτών – η τέλεια αμεροληψία του ως για κάθε φυλετική ανωτερότητα, οι περιγραφές του για το βασίλειο των Θρακών, τους Σκύθες, και τις φυλές που κατοικούν τη Σικελία, που μας δίνουν την εντύπωση της ανθρωποπλημμύρας που περιζώνει τις μικρές φωτεινές κηλίδες του Ελληνισμού, που τυφλές στους εξωτερικούς κινδύνους αφανίζουν η μια την άλλη – όλα τούτα, και το ασύγκριτο ύφος του, δουλεμένο στη μοναξιά και την εμβάθυνση, η πεποίθησή του στο έργο του, που δικαιώθηκε μόνον ύστερ' από αιώνες, και μας μιλεί κατ' ευθεία πάνω από τις χιλιετηρίδες, καθιστούν το Θουκυδίδη μοναδικό φαινόμενο της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. [...]

ΓΙΑ ΚΑΘΕ σχεδόν φράση του Θουκυδίδη υπάρχει αμφισβήτηση, ως για το πότε γράφηκε. Ο ίδιος στο Προοίμιο λέει πως άρχισε να γράφει ευθύς μόλις ξέσπασε ο πόλεμος. Αν λοιπόν είχε σημειώσεις για το λόγο του Ερμοκράτη τον καιρό που τον έκανε, ή αν εδημοσιεύτηκε το πρώτο μέρος του έργου του, που τελειώνει με την ειρήνη του Νικία του 421, η Σικελική εκστρατεία παίρνει καθαρό χαρακτήρα παραφροσύνης, όσο και καλά ετοιμασμένη να ήταν, έστω κι' αν δεν ανακαλούσε η Αθήνα τον Αλκιβιάδη. Την παραφροσύνη την εκφράζει στο τέλος με την εντύπωση των στρατιωτών.

“Αφού νίκησαν οι Συρακούσιοι τόσο περιφανώς, στη στεριά όσο και με το ναυτικό, οι Αθηναίοι έπεσαν σε μεγάλη κατάθλιψη, και τους φάνηκε μεγάλος ο παραλογισμός, και πολύ περισσότερο μετάνιωσαν για την εκστρατεία. Γιατί ήταν η πρώτη φορά που πήγαιναν να χτυπήσουν τέτοιες πολιτείες, που είχαν το ίδιο πολίτευμα μ’ αυτούς όντας δημοκρατικές, κ’ είχαν μεγάλη στρατιωτική δύναμη, ναυτικό και ιππικό, κ’ ήταν μεγάλες, ώστε δε μπορούσαν ούτε πολιτική μεταβολή να εισαγάγουν, που ίσως μ’ αυτήν θα τις έφερναν με το μέρος τους, ούτε ήταν δυνατό να τις υπερβάλουν κατά πολύ με τον πολεμικό τους εξοπλισμό...». (VII 55)

Μ’ άλλα λόγια δεν είχαν τίποτα να δώσουν οι Αθηναίοι. Κι αυτός ήταν ίσως ο κυριότερος λόγος που η εκστρατεία ήταν καταδικασμένη από τα πριν.

ΠΟΛΛΑ ΕΧΟΥΝΕ γραφεί για την πίστη του Θουκυδίδη στην επιστροφή των ίδιων φαινομένων στ’ ανθρώπινα πράγματα. Και είναι αλήθεια. Εφόσον η ανθρώπινη φύση είναι κάτι δεδομένο, που βασικά δεν αλλάζει, αλλά απλώς κυμαίνεται μεταξύ ορισμένων άκρων καταστάσεων, όπου φτάνει σπάνια, είναι επόμενο να περιμένουμε την επανάληψη, ή ταυτόσημη, ή παραπλήσια. Οι συνθήκες όμως είναι, ως ένα σημείο, στο χέρι του ανθρώπου ν’ αλλάξουν και σ’ αυτό πιστεύει πως μπορεί να βοηθήσει η ιστορία, η γραμμένη ιστορία, σαν τη δική του. Λέει π.χ. στην περιγραφή του λοιμού πως τάγραψε καταλεπτώς ώστε αν ξαναπέσει τέτοιο κακό, να μπορούν να το αναγνωρίσουν οι άνθρωποι. Μπορούν να μετριάσθουν οι συνθήκες που την επιδείνωσαν τότε, ο συνωστισμός, η μετάδοσή της από τον ένα στον άλλο, η μόλυνση των πηγαδιών από τους αρρώστους που ρίχνονταν μέσα για να σβήσουν τη δίψα τους... Στον πολιτικό τομέα, ο Θουκυδίδης πιστεύει πως μπορούν ως ένα σημείο ν’ αποφευχθούν οι μεγάλες κρίσεις. Απαραίτητη είναι μια σχετική ευημερία. “Ο πόλεμος, που παίρνει κάτω απ’ τα πόδια των ανθρώπων τη δυνατότητα να κερδίσουν το καθημερινό τους” μπορεί κι αυτός ν’ αποφευχθεί. Λίγο έλειψε να ματαιωθεί ο Πελοποννησιακός.

Αν υποχωρούσαν οι Αθηναίοι στο ζήτημα του μεγαρικού ψηφίσματος; Μ' όλο που θαυμάζει ο Θουκυδίδης τόσο τον Περικλή, δεν είναι φανερό αν συμφωνεί με τη φράση στον πρώτο του λόγο, που θα την είπε σίγουρα ο Περικλής: “γιατί το ίδιο κάνει είτε μικρή είναι, είτε μεγάλη η παραχώρηση που ζητούν να μας επιβάλλουν”. Λίγο έλλειψε επίσης να σταματήσει μετά τον αποκλεισμό των ανδρών στη Σφακτηρία. Και πράγματι σταμάτησε πρώτο στην Αιτωλο-Ακαρνανία, ως το τέλος, δεύτερο έστω και για λίγα χρόνια στη Σικελία.

ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ σακκίδιο πολλών Γάλλων διανοουμένων στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο υπήρχε κι' ένα αντίτυπο του Θουκυδίδη. Δεν έμαθαν πολλά απ' αυτόν, δεν έμαθαν πώς ν' αποφύγουν τα δεινά που περιέγραψε· γιατί δεν ήταν οι στρατηγού: και γιατί ταύτισαν τη μερίδα τους· με τους Αθηναίους. Δεν είν' αυτός ο σκοπός της Ιστορίας. Οι Αθηναίοι διέπραξαν πολλές ωμότητες, είτε πάνω στη βράση του θυμού τους, είτε και εσκεμμένα, όπως στους Μηλίους. Σκοπός της Ιστορίας του είναι να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις· να δημιουργηθούν ευρύτεροι πατριωτισμοί να δημιουργηθούν οι συνθήκες για να μη σπρώχνονται στην παραφροσύνη της απόγνωσης οι άνθρωποι από την “άκρα ανάγκη”. Να ξεοδευτούν τα τάλαντα, όχι για εκπολιόρκηση σχετικά ασήμαντων πολιτειών, σαν της Ποτειδαίας, που κόστισε δυο χιλιάδες, ενώ τα Προύλαια κόστισαν μόνο χίλια, μα και γι' άλλα δημιουργικά χτίσματα, εγκαταστάσεις, “ὡν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει”.

Ίσως αυτά τα βλέπομε εμείς μέσα στο έργο του, και δεν τ' αποσκοπούσε ο ίδιος; Αλλά τι άλλο μπορεί να διδάξει η ανατομία τόσων φοβερών περιστάσεων, η έκθεση των αδυναμιών και κακουργιών στο ανθρώπινο φέρσιμο, η περιγραφή κάθε στιγμής, που θα μπορούσε να βγει αλλιώς; Όλοι νοθετούν τον αντίπαλο πως το μέλλον είναι άδηλο ποτέ τον εαυτό τους. Δεν ήταν το έργο ευχάριστο· δεν επρόκειτο να του φέρει επευφημίες και τιμές. Το ήξερε αυτό. Αν πρόβλεψε πως πολύ αργότερα – γιατί η φήμη του ως ιστορικού άρχισε αιώνες μετά το

θάνατό του – θα δικαιωνόταν η πεποίθησή στην αξία του, τι κέρδος έφερε στην ξερή, απομονωμένη ζωή του; Κι αν απέκλειε βασικά την εξέλιξη, ακόμα και την εξέλιξη των θεσμών, αφήνω πια της ανθρωπίνης φύσης, δεν μπορούσε να ελπίζει πως τα ίδια και τα ίδια δε θα συνέβαιναν, πότε σε μεγαλύτερη, πότε σε μικρότερη κλίμακα, όπως άλλωστε το λέει ρητά, όταν παράσερνε τους ανθρώπους το πάθος, το μίσος, η κομματική τύφλωση;»

(Έλλη Λαμπρίδη, «Θουκυδίδης», *Εποχές* 4, 1963, 87-95)*

***

«Συμπερασματικά θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν ορισμένες προτάσεις που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για την παραπέρα κριτική προσέγγιση του έργου του Θουκυδίδα από μια σύγχρονη σκοπιά. Μια πρώτη πρόταση είναι η εξής: αποτελεί μεθοδολογικά νόμιμη απαίτηση να εξεταστεί το έργο του από τη σκοπιά της σημερινής μεθοδολογίας της ιστορίας και ορισμένων άλλων κοινωνικών επιστημών. Μια τέτοια προσέγγιση δικαιώνεται και από τη δική του ιστοριογραφική πρακτική που ξεκινούσε από τον κριτικό έλεγχο της μυθικής λογογραφικής παράδοσης. Άκριτη εξιδανίκευση του Θουκυδίδα αντίκειται προς τη μέθοδό του και το πνεύμα του έργου του.

Από την πρόταση αυτή, αν γίνει δεκτή, απορρέει η διαπίστωση ότι η ιστοριογραφική πρακτική του, στο βαθμό που αποβλέπει σε μια μορφή ιστορικής αφήγησης απαλλαγμένης από εξωραϊστικά, μυθοπλαστικά ή ηθικοπλαστικά παραμορφώματα, αποτελεί πράγματι κτήμα ες αεί. Η κριτική αντιμετώπιση της ιστοριογραφικής πρακτικής του Θουκυδίδα οδηγεί όμως και στη διαπίστωση ότι η τάση του να υποτάσσει το κοινωνικό στοιχείο στις απαιτήσεις της πολιτικής αναμέτρησης, είτε μεταξύ πολιτικοκοινωνικών παρατάξεων είτε μεταξύ πόλεων, και να εξηγεί την κοινωνική εξέλιξη από τον αγώνα για πολιτική κυριαρχία,

*Το περιοδικό *Εποχές* (Μηνιαία έκδοση πνευματικού προσανατολισμού και γενικής παιδείας), πρωτοπόρο για την εποχή του, με διευθυντή τον Άγγελο Τερζάκη, κυκλοφόρησε το 1963 και έκλεισε με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, το 1967.

είναι οριστικά ξεπερασμένη για τη σύγχρονη ιστοριογραφία, μαρξιστική ή μη. Μόνο όσοι σήμερα υποτάσσουν την ιστοριογραφία στις ιδεολογικές ανάγκες της τρέχουσας, επικαιρικής πολιτικής εξαρτούν, όπως ο Θουκυδίδης, το κοινωνικό από το πολιτικό στοιχείο [...]

Η πρόταση ότι η ανθρώπινη φύση είναι αμετάβλητη, ή έστω ότι είναι σχετικά σταθερή, διαψεύδεται από σειρά σύγχρονων ερευνών, που εντάσσονται στην ιστορική ψυχολογία, στην ψυχολογία των νοητικών λειτουργιών, όπως είναι οι έρευνες των Wallon, Wygotski, Luria, Leontiev, κ.ά. για τις διαδικασίες με τις οποίες η ανθρώπινη πρακτική, που ποικίλλει ανάλογα με τα στενότερα κοινωνικά περιβάλλοντα, τις κοινωνίες και τις εποχές, επηρεάζει την αντίληψη που σχηματίζει ο άνθρωπος για τον εαυτό του, τις κοινωνικές σχέσεις του και τον κόσμο· η αντίληψη αυτή με τη σειρά της επηρεάζει την πρακτική του ανθρώπου. [...]

Το ιδεολόγημα της αμετάβλητης ανθρώπινης φύσης οδηγεί λογικά στην πρόταση ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται και ότι, αφού οι άνθρωποι δεν αλλάζουν, θα συμπεριφερθούν στο μέλλον, όπως συμπεριφέρθηκαν στο παρελθόν και συμπεριφέρονται στο παρόν. Οι αρχαίοι Έλληνες έτειναν να δεχτούν ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται, γιατί έτειναν προς την αποδοχή μιας κυκλικής αντίληψης για το χρόνο, ίσως επειδή δεν είχαν αναπτύξει την εμπειρία ότι ο άνθρωπος με τη δράση του, την επιστήμη και την τεχνική, μπορεί να μεταβάλλει τον κόσμο που τον περιβάλλει και δεν μπορούσαν να συλλάβουν εύκολα την έννοια της ριζικής μεταβολής. Η κυκλική θεώρηση του ιστορικού χρόνου και της ανθρώπινης πράξης από τους Έλληνες οδήγησε ορισμένους μελετητές, όπως είναι ο Löwith και ο Ι. Θεοδωρακόπουλος σε μας, στην απλουστευτική αλλά όχι τελείως αβάσιμη άποψη ότι υπήρχε κάποιο ανιστορικό στοιχείο στην αρχαία ελληνική σκέψη. Γι' αυτό και οι αρχαίοι Έλληνες δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν φιλοσοφία της ιστορίας. Κατά το Θεοδωρακόπουλο τους λείπει “η έννοια του ιστορικού γίνεσθαι”».

[Α. Μπαγιόνας, «Η σκέψη του Θουκυδίδη και η σύγχρονη αντίληψη

ψη για τη μεθοδολογία της ιστορίας», Σεμινάριο (Π.Ε.Φ.) 8, 1987, σ. 80-82].

***

«18. Στην Αθήνα στα χρόνια του Θουκυδίδη το 438 παίζεται η τετραλογία του Ευριπίδη από την οποία σώθηκε μόνο η Άλκηστις, το 431 η Μήδεια, το 428 ο Ιππόλυτος (πρώτο βραβείο). Εξάλλου το 441 παίζεται η Αντιγόνη του Σοφοκλή, το 430 ο Οιδίπους Τύραννος και πιθανώς λίγο αργότερα οι Τραχίνιες. Στην κωμική σκηνή εξάλλου δεσπόζουν, όσο ξέρομε, ο Αριστοφάνης, ο Εύπολις, ο Κρατίνος, ο Αριστομένης, ο Αμειψίας, οι οποίοι, ως το 424, που ο Θουκυδίδης ήταν στην Αθήνα, είναι μαρτυρημένο ότι συμμετείχαν στους δραματικούς αγώνες. Αλλά και έργα του Αισχύλου (525-456) παίζονταν με ειδικό νόμο και μετά το θάνατο του ποιητή.

19. Η επίδραση του δράματος (κυρίως της τραγωδίας) στο Θουκυδίδη είναι διπλή: 1) Επηρέασε τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων και διάταξης των διαφόρων επεισοδίων του πολέμου. Έτσι η περιγραφή των Κερκυραϊκών (3.70 εξ.) ξετυλίγεται στον αναγνώστη σε διαδοχικές δραματικές πράξεις και η ανάλυση του γεγονότος από τον ίδιο τον ποιητή (3.82-83) έχει θέση χορικού τραγωδίας. Στον Επιτάφιο (2.35-46) αντιπαρατίθεται ο λοιμός (2.47-53). Στο Μηλιανό Διάλογο (5.85-113) ανταποκρίνεται η πανωλεθρία στη Σικελία. Στη Μήλο οι Αθηναίοι απέκτειναν Μηλίων ὅσους ἤβῳντας ἔλαβον, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠνδραπόδισαν (5.116.4). Στη Σικελία οι Αθηναίοι «κατὰ πάντα γὰρ πάντως νικηθέντες καὶ οὐδὲν ὀλίγον ἐς οὐδὲν κακοπαθήσαντες πανωλεθρία δὴ τὸ λεγόμενον καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὅτι οὐκ ἀπώλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν» (7.87.6). Η περιγραφή της εκστρατείας στη Σικελία αρχίζει μ' ένα χαρούμενο πανηγυρικό ξεκίνημα που δείχνει την επιπολαιότητα της τυχοδιωκτικής επιχείρησης (6.30-32) και η δράση αρχίζει να κλιμακώνεται από την αθυμία και τη στενοχώρια στην “περιπέτεια” (πρβλ. 7.75.6) και την ολοκληρωτική καταστροφή. Αλλά και κάθε επιμέ-

ρους γεγονόσ, όπως η καταστροφή της Μυκαλησού (7.29-30) ή τα γεγονότα στην Αιτωλοακαρνανία έχουν δραματικό χαρακτήρα και θέτουν τραγικά ερωτήματα για το δίκαιο καταλογισμό της ευθύνης. 2) Το δράμα επηρέασε το Θουκυδίδη στην εξήγηση των γεγονότων και στη διαγραφή των ιστορικών χαρακτήρων. Οι ρητορικοί λόγοι, που βρίσκονται σε ιστορικούς συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος και που στο Θουκυδίδη έχουν μια ειδική λειτουργία, μπορούν ως τρόπος λογοτεχνικός ν' αναχθούν στην επική ποίηση. Αλλά στα χρόνια του Θουκυδίδη ο Πρωταγόρας δίδαξε τα "αντιλογικά" επιχειρήματα, δηλ. επιχειρήματα με τα οποία αναιρούνται οι θέσεις ενός ομιλητή. Στο δράμα, και βασικά στον Ευριπίδη, τα πρόσωπα του έργου διαλέγονται πολλές φορές με μακρούς λόγους, με τους οποίους ο ένας προσπαθεί ν' αναιρέσει αυτά που είπε ο άλλος. Σκοπός του ποιητή είναι να φανερώσει μια δραματική κατάσταση. Στο Θουκυδίδη τα ιστορικά πρόσωπα, πολιτικοί, στρατιωτικοί, με τις δημηγορίες αναπτύσσουν αντίθετες απόψεις πάνω στην ίδια θέση. Σκοπός του Θουκυδίδη είναι να κατανοηθεί πλήρως το γεγονός, που έγινε αιτία για τη διατύπωση αντίθετων απόψεων στην εκκλησία του δήμου ή σε δικαστήριο ή σε άλλη περίπτωση. Και μολονότι στο Θουκυδίδη έχουμε ιστορικά πρόσωπα και συζήτηση για συγκεκριμένο ζήτημα, όμως και ο ιστορικός γενικεύει το συγκεκριμένο και δίνει και στο γεγονός και στα πρόσωπα τυπικό χαρακτήρα, πράγμα που γίνεται και στο δράμα και είναι γενικό γνώρισμα του κλασικού. Ο Νικίας π.χ. είναι τυπικός εκπρόσωπος του συμβατικού, θρησκευόμενου και πετυχημένου συντηρητικού Αθηναίου, χωρίς όμως ν' αντιμετωπίσει επικίνδυνες καταστάσεις. Προτού, φυσικά, σταλεί στη Σικελία, όπου τα στοιχεία αυτά του χαρακτήρα του τον οδηγούν στην καταστροφή, γιατί στην περίπτωση αυτή έπρεπε ν' αναλάβει πρωτοβουλία, που θα συνεπάγονταν μείωση του προσωπικού του κύρους (Θουκ. 5.16). Ο Κλέωνας εξάλλου είναι τυπικός εκπρόσωπος μιας τάξεως πολιτικών, που είναι φανερό ότι δεν συμπαθούσε ο Θουκυδίδης.

20. Αλλά στο δράμα ορισμένοι ήρωες φτάνουν στην “ύβριν” και ακολουθεί η πτώση και η καταστροφή. Τη δραματική εξέλιξη συνήθως κινούν έντονα πάθη: ιδιοτέλεια, πλεονεξία, υπερβασίες, φόβοι, φιλοδοξίες, έρωτες, καταπίεση του δυνατού, επιθυμία για εκδίκηση, που συγκρούονται με τη λογική και την καθιερωμένη ηθική τάξη. Και ο Θουκυδίδης βλέπει ότι στα διάφορα γεγονότα συγκρούονται η “γνώμη”, η σωστή κρίση δηλαδή και η “οργή”, τα πάθη και οι επιθυμίες των ατόμων και του λαού. Και δε νομίζω ότι είναι υπερβολή αν πούμε ότι ο Θουκυδίδης, αν και διαπίστωσε τη δράση των πρωτογενών αιτιών στην ιστορία, δηλ. των οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων, όμως δίνει έμφαση στα ψυχολογικά κίνητρα (δευτερογενή αίτια) των ιστορικών προσώπων και του λαού, επειδή είναι επηρεασμένος από την τραγική ποίηση και κυρίως από τον Ευριπίδη.

21. Το πρόβλημα της εξακριβώσης των επιδράσεων σ’ ένα δημιουργό, όπως ο Θουκυδίδης, που έζησε σε μια εποχή από την οποία σώθηκαν ελάχιστα έργα, είναι πολύ δύσκολο και τα συμπεράσματα συνήθως όχι χωρίς επιφυλάξεις. Όμως αυτός ο τρόπος μελέτης οδηγεί στη σωστή κατανόηση του δημιουργού και του καιρού του. Φάνηκε νομίζω, σε κάποιο βαθμό, ότι ο Θουκυδίδης και το έργο του είναι προϊόν της εποχής μέσα στην οποία έζησε. Πολιτικά διαμορφώθηκε στα χρόνια του Περικλή. Ο φωτισμένος αριστοκράτης έγινε ενθουσιώδης εκφραστής της δημοκρατίας του Περικλή και του πολιτικού του προγράμματος, αλλά δεν ξέχασε ποτέ την προέλευσή του. Από την άλλη μεριά η πνευματική κίνηση του καιρού του σε συνδυασμό με τα ατομικά στοιχεία του χαρακτήρα του, κλίσεις, φιλοδοξίες, που δυστυχώς σχεδόν καθόλου δεν αφήνει να φανούν στο έργο του, έδωσαν ένα αιώνιο ιστορικό μνημείο μέσα στο οποίο συνυπάρχει ο κλασικός τρόπος ερμηνείας της ανθρώπινης δράσης, αλλά και τα στοιχεία, που βοηθούν τον αναγνώστη του Θουκυδίδα να φτάσει σε επιστημονική εξήγηση του πολέμου γενικά και των επιμέρους γεγονότων του». (Ε. Σούλης, «Ο Θουκυδίδης και το πολιτικό και διανοητικό περιβάλλον του», *Νεοελληνική Παιδεία* 1, 1985, 116-117).

«Η τακτική του ν' αφήνει τα ιστορικά πρόσωπα ν' αποκαλύπτονται μόνα με τις πράξεις και τα λόγια τους, μένοντας ο ίδιος στο περιθώριο, χωρίς και να είναι προσκολλημένος σ' αυτό το σχέδιο με σχολαστική συνέπεια, αυτά τα γνωρίσματα είναι κατά κύριο λόγο που επιτρέπουν να ονομασθή η τέχνη του “δραματική”. Ο χαρακτηρισμός “δραματική” αξίζει πράγματι να αποδοθή στην ιστορία του και γι' άλλους λόγους. Έχει διατυπωθή η σκέψη ότι ο Θουκυδίδης αντίκρουσε τον πόλεμο στο σύνολό του κάτω από το πρίσμα μιας τραγωδίας, στην οποία η Σικελική εκστρατεία ήταν η “περιπέτεια”, δηλ. η “αντιστροφή” της τύχης για την Αθήνα. Αυτή η ιδέα έχει υποστηριχθή πρόσφατα με νέα μορφή από τον F. M. Cornford σε μιαν έξοχη μελέτη του, η οποία ζητεί ν' αποδείξει ότι ο ιστορικός διέκρινε Αισχύλειες συλλήψεις μέσα στα γεγονότα του πολέμου και τα συγκέντρωσε σε σύνολο όπως στην τραγωδία βάζοντας σκοτεινές μορφές, την Τύχη, την Ύβριν, την Πειθώ, τον Έρωτα, να κινούνται στα παρασκήνια και να κατευθύνουν τους ανθρώπους-πρωταγωνιστές. Το ότι τέτοιαν εικόνα διαβλέπει ένας προικισμένος μελετητής στο έργο του Θουκυδίδη, το οποίο ο κοινός αναγνώστης το αντιμετωπίζει σαν αναπαράσταση των γεγονότων με τον τρόπο που παρουσιάζει τις πολιτικές πράξεις, φανερώνει πόσο θαυμάσιο βιβλίο είναι η ιστορία του Θουκυδίδη. Η αλήθεια είναι, νομίζω, ότι το ύφος του Θουκυδίδη επηρεάστηκε από το Αττικό δράμα όχι λιγότερο από όσο επηρεάστηκε από τη ρητορική του Γοργία. Και είναι ένα από τα χαρίσματα της μονογραφίας του Cornford ότι αναλύει την επίδραση αυτή. Ότι όμως οι τραγικές φράσεις και αναπολήσεις και η ευκαιριακή χρήση της τραγικής ειρωνείας δεν μπορεί να υποστηριχθή πως έχουν τίποτε περισσότερο από υφολογική σημασία και ότι ο Θουκυδίδης δε σκόπευε να παρουσιάσει τον πόλεμο με το τυπικό σχήμα μιας τραγικής εξέλιξης, όλα αυτά θα φανούν αν προσέξωμε τις δικές του καθαρές εξηγήσεις [...]

Τα στοιχεία που θα έπειθαν ότι αντιλαμβανόταν τον πόλεμο σα μια τραγωδία λείπουν από την ερμηνεία που δίνει για την πορεία της ιστορίας. Δεν υπήρχε καμιά μυστηριακή ελέγχουσα δύναμη, καμιά Δίκη ή

Ανταπόδοση, καμιά αναπόφευκτη απόφαση του Πετρωμένου, καμιά ηθική αρχή απαράβατη. Τα μαθήματα που έφερε η καταστροφή δεν ήταν ηθικά ή “καθαριστικά”. Ο πόλεμος ήταν γεμάτος από μαθήματα για πολιτικούς και στρατηγούς, αλλά τα μαθήματα εκείνα δεν ήταν βέβαια πολύ διαφορετικής κατηγορίας από τα μαθήματα του Αισχύλου και του Σοφοκλή. Και η συμπτωματική χρήση της φρασεολογίας, την οποία οι τραγικοί φόρτιζαν με σημασία, δεν πρέπει να μας οδηγεί σε παρανόηση. Ακριβώς όπως ένας σημερινός συγγραφέας, που είναι άμοιρος οποιασδήποτε επικοινωνίας με το υπερφυσικό, ίσως χρησιμοποιεί τέτοιους όρους, όπως μοίρα, κρίση, νέμεση, έτσι κι ο Θουκυδίδης μπορούσε να δανείζεται τις προσωποποιημένες αφηρημένες έννοιες της τραγωδίας για σκοπούς εκφράσεως, χωρίς αυτό να υποδηλώνει τίποτε το μυστηριακό. Αν εγώ έλεγα ότι είχα παρακινήθη να κάνω κάτι τι από το πνεύμα του κακού ή από το δαίμονα της ανωμαλίας, δε θα μου καταλογίζατε ότι πιστεύω στους δαίμονες ή στους διαβόλους. Αν ο Θουκυδίδης έχη εκφράσει κάποτε ψυχολογικές παρατηρήσεις στη γλώσσα των τραγικών ποιητών, αυτό δε σημαίνει πως αντίκριζε την ιστορία απ’ τη σκοπιά του ποιητή της τραγωδίας».

(J.B. Bury, *Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*, (μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου), εκδ. Παπαδόγημα, Αθήνα 1988 σ. 107-108, 112)

***

«Όσο πιο πολύ εξετάζει κανείς από κοντά το έργο του Θουκυδίδη, τόσο περισσότερο η δομή του αποκαλύπτει μια λεπτόλογη οργάνωση. Φαίνεται πως καμιά λέξη δεν έχει μπει στην τύχη· παντού οι πράξεις οργανώνονται σε σύνολα με συνοχή, οι γραμμές γίνονται όλο και πιο σαφείς, οι στόχοι στέκουν αντιμέτωποι με τα επιτεύγματα· τα επιτεύγματα οξύνονται, αντιστρέφονται, αφήνοντας να προβάλλει, σιγά σιγά, μια κρίση αυστηρά ακριβόλογη· οι συλλογισμοί συμπλέκονται για να υπηρετήσουν μιαν αλήθεια, για την οποία δεν ξέρουμε πια να πούμε αν την αποκαλύπτουν ή αν την επινοούν.

Όλα όμως αυτά έχουν πάντα ως στόχο να διευκολύνουν τη μεταφορά με την οποία, σιγά σιγά, όλα παίρνουν ένα νόημα, καθώς κάθε στοιχείο έρχεται να ενταχθεί μέσα σε ένα σαφές σύστημα από κατανοητές συσχετίσεις, όπου το πώς και το γιατί εγγράφονται με ίση ακρίβεια.

Ωστόσο, αυτό το κυρίαρχο χαρακτηριστικό δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι ο Θουκυδίδης έχει γράψει, πριν από όλα, ένα έργο ιστορικό. Και η μεγαλύτερη αξία της μεταφοράς που πραγματοποιεί είναι ακριβώς ότι συντελείται μέσα σ' ένα αφηγηματικό πλαίσιο, χωρίς ο ίδιος να εκβιάσει ή να παραποιήσει το παραμικρό μέσα στην αφήγηση.

Πράγματι, η αυστηρή ακρίβεια δεν αποκλείει ούτε το χρώμα ούτε την προσαρμοστικότητα. Στις αφηγήσεις του Θουκυδίδη υπάρχουν πλάσματα, γεγονότα, χειρονομίες, όλα εντελώς ξεχωριστά. Τα προβλεπόμενα για την εξιστόρηση των περιστατικών πλαίσια προσαρμόζονται ανάλογα με τις περιστάσεις. Την άλφα μάχη ο Θουκυδίδης δεν την αφηγείται όπως τη βήτα, ούτε αυτή τη δημηγορία την έχει συνθέσει όπως τη διπλανή της. Και πάνω απ' όλα, ποτέ δεν περνά απότομα από την αφήγηση στον αποδεικτικό συλλογισμό, από το μεμονωμένο περιστατικό στο νόμο με το καθολικό κύρος. Η αφήγηση φαίνεται σαν λογική συνέπεια ενός αποδεικτικού συλλογισμού, το μεμονωμένο περιστατικό αφήνει να διαφανεί μια ενδεχόμενη επανάληψή του· ποτέ όμως ο Θουκυδίδης δεν επιβεβαιώνει κάτι ο ίδιος· επομένως, δεν διατρέχει ποτέ τον κίνδυνο να πει πάρα πολλά. Πιστεύει πως η απόλυτη διαύγεια των νοημάτων είναι ο στόχος προς τον οποίο πρέπει να τείνει η ιστορία, αν και δεν μπορεί ποτέ να τον φτάσει.

Και αυτό το διπλό γνώρισμα του ιστορικού έργου, της *historia rerum gestarum*, μπορεί επίσης να προσδιορίσει τη στάση του Θουκυδίδη απέναντι στην ιστορική εξέλιξη, τις “*res gestae*”.

Πράγματι, ολόκληρο το έργο υποδηλώνει τον ορθολογικό χαρακτήρα του. Οι λογικές συσχετίσεις τις οποίες επισημαίνει η αφήγηση του ιστορικού, υπάρχουν χωρίς αμφιβολία, στα μάτια του, ανάμεσα στα γεγονότα, ανεξάρτητα από τη σκέψη που τα συλλαμβάνει.

Όταν φέρνει στο φως, με αυστηρή ακρίβεια, ένα λεπτομερέστατο σύστημα από αίτια και αποτελέσματα, παραδέχεται φυσικά, πως την πραγματικότητα την κυβερνούσαν αυτές οι λογικές αλληλουχίες. Μπορούμε, μάλιστα, να πούμε κάτι περισσότερο. Γιατί τα στοιχεία που προσπαθεί να βάλει σε τάξη, δεν έρχονται, σαν κάτι το αναπάντεχο, να παίξουν κάποιο ρόλο που θα μπορούσαμε μόνο να τον διαπιστώσουμε: όσο γίνεται, ο Θουκυδίδης τα τοποθετεί μέσα σε ένα διαλεκτικό σύστημα. Υποδηλώνει ως ποιο βαθμό θα ήταν δυνατό από πριν να υπολογιστεί η σημασία τους, να προβλεφθεί η επίδρασή τους, να χρησιμοποιηθεί ή να διορθωθεί η παρέμβασή τους. Και γι' αυτό παραδέχεται πως μπορεί να υπάρχουν ορισμένοι κανόνες, να υπάρχουν σταθερές, στις οποίες πρέπει, κανονικά, να υπακούουν τα γεγονότα.

Το πρόβλημα, ως ποιο σημείο η ιστορία, όπως την αντιλαμβάνεται ο Θουκυδίδης, είναι σε θέση να επισημαίνει αυτούς τους κανόνες, θα απαιτούσε ειδική μελέτη. Οπωσδήποτε, μπορούμε να διατυπώσουμε μια διπλή παρατήρηση. Πρώτα πρώτα, είναι φανερό πως ο Θουκυδίδης έχει την τάση να υπακούει στους κανόνες που προαναφέραμε, όσο μπορεί συχνότερα. Οι δημηγορίες του είναι ολόκληρες διανθισμένες από παρατηρήσεις με καθολικό κύρος, από τις κοινότοπες διαπιστώσεις ως τις μεγάλες πολιτικές αναλύσεις. Η αφήγηση υποστηρίζεται από τις αναλύσεις αυτές: επιπλέον συμβάλλει, με το περιεχόμενό της, για να επισημαίνονται γενικές συσχετίσεις: καθώς ανάγονται στις ουσιαστικές τους γραμμές και συνδέονται με τα βαθύτερά τους αίτια, τα γεγονότα παίρνουν από μόνα τους αξία παραδειγμάτων: και οι λογικές τους αλληλουχίες γίνονται πρόσφορες για επανάληψη. Η ίδια πολιτική αναγκαιότητα προσδίδει ενότητα σε μια μεγάλη σειρά από περιστατικά: μια στρατηγική δυσκολία ερμηνεύει ολόκληρη σειρά από στρατιωτικά γεγονότα. Ας προσθέσουμε ακόμα πως την ίδια ειδοποιό διαφορά την ξαναβρίσκουμε σε ολόκληρη την εξέλιξη της Ελλάδας από τα παλιά χρόνια. Επομένως, το ανθρώπινο γίγνεσθαι έχει νόμους: και μπορούμε να βρούμε, ανάμεσα στις ποικίλες κρίσεις που περνά, συγγένειες που μπορούν να ταξινομηθούν και να προσφέρουν στη δράση καλύτερα ερείσματα.

Έχοντας τα γνωρίσματα αυτά, η αφήγηση του Θουκυδίδη μοιάζει καμιά φορά να προσανατολίζεται προς ένα είδος κοινωνιολογικής σκέψης: ωστόσο, είναι επίσης ολοφάνερο ότι κανένας από τους κανόνες αυτούς δεν προβάλλεται με την απαίτηση της καθολικής του εφαρμογής. Οι λογικές αλληλουχίες που φέρνει στο φως η αφήγηση ενδέχεται να είναι πιθανές – μια πιθανότητα που ο ιστορικός δεν έχει καν διατυπώσει καθαρά: οπωσδήποτε, δεν θα μπορούσαν να ισχυριστούν τίποτα περισσότερο. Δεν επιτρέπουν, λοιπόν, σε καμιά βαθμίδα να προβλέψει τα μελλούμενα, ούτε του μακρινού μέλλοντος ούτε του κοντινού, ούτε καν πώς θα εξελισσόταν μια ορισμένη κατάσταση που ενδεχομένως θα θύμιζε αναφερόμενες στην αφήγηση συνθήκες. Οι τυχαίες συνυπάρξεις και η ελευθερία των ατόμων διατηρούν πάντα το ρόλο τους. Ακόμα και οι πιο ανθεκτικές συνθήκες (όπως αυτές που φέρνει στο φως η Αρχαιολογία) δεν έχουν κανένα λόγο να μη μεταβληθούν μια μέρα.

Απ' αυτά όμως δεν θα 'πρεπε να συμπεράνουμε πως η λογική, τόσο αποτελεσματική απέναντι στα περασμένα, είναι ανίσχυρη απέναντι στα μελλούμενα. Η λογική δεν μπορεί να τα ξέρει ούτε να τα προβλέψει, μπορεί όμως να συνεργαστεί για ένα καλύτερο μέλλον.

Ακόμα κι αν η λογική δεν είναι σίγουρη για το αποτέλεσμα, πρέπει, φαίνεται, να προσπαθεί να χρησιμοποιεί όλα της τα μέσα, με στόχο μια πιο συνετή δράση. Αυτό, τουλάχιστο, ακτινοβολεί το έργο του Θουκυδίδη. Γιατί, όταν ενασχολείται, με τόσο ακριβόλογες αναλύσεις, για γεγονότα που έχουν πια συμβεί, ο ιστορικός διδάσκει, χωρίς αμφιβολία, πώς πρέπει τέτοιες αναλύσεις να γίνονται πριν συμβούν τα γεγονότα.

Ολόκληρη η Ιστορία του είναι, με δυο λόγια, μια σειρά από εμπειρίες που χρησιμεύουν ως αφετηρία για διάφορους υπολογισμούς περισσότερο ή λιγότερο σωστούς. Η Ιστορία του παραδέχεται την ύπαρξη μιας πολιτικής και στρατιωτικής νόησης, ικανής να περιορίζει, σε μεγάλο βαθμό, την αβεβαιότητα του μέλλοντος.

Αυτό το νόημα έχουν σίγουρα και οι ωραίες δηλώσεις του Περικλή στον Επιτάφιο, όταν επιβεβαιώνει την αξία της συζήτησης: “...δεν πιστεύουμε πως τα λόγια φέρνουν βλάβη στα έργα: να μη διδάχτούμε πρώτα με το λόγο, πριν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσα πρέπει, αυτό είναι που θαρρούμε το πιο βλαβερό” (B 40.2). Και ο Διδότος ξαναθυμίζει αργότερα την ίδια ιδέα: “όποιος ισχυρίζεται ότι τα λόγια δεν διαφωτίζουν τα έργα, ή είναι ανόητος ή σκέπτεται με ιδιοτέλεια: είναι ανόητος, αν νομίζει πως υπάρχει άλλος τρόπος να ρίξουμε φως στα αβέβαια μελλούμενα» (Γ 42.2).

Και οι συλλογισμοί όμως αυτοί, που θα τους έχουμε έτσι συζητήσει, μπορεί πάντα να βγουν, χωρίς να το περιμένουμε, λανθασμένοι. Ο Περικλής, που είναι μέσα σε ολόκληρο το έργο το πιο αξιοθαύμαστο παράδειγμα ενός ανθρώπου που ξέρει να θεμελιώνει την πολιτική του πάνω στον ορθό λόγο και να μελετά όλη τη συμπεριφορά του, τελειώνει, ωστόσο, με μια αποτυχία. Και αυτό δεν θα τον είχε αιφνιδιάσει και πολύ, αφού ο ίδιος θυμίζει: “Είναι ενδεχόμενο τα γεγονότα να εξελιχθούν με τρόπο εξίσου απρόβλεπτο όσο και τα ανθρώπινα σχέδια: γι’ αυτό, άλλωστε, συνηθίζουμε να κατηγορούμε την τύχη για όσα συμβούν αντίθετα από τους υπολογισμούς μας” (Α 140.1).

Συμπέρασμα: Στον τρόπο που αντικρίζει τη δράση, όπως και στην ιστορική μέθοδό του, ο Θουκυδίδης δείχνει τις ίδιες συνταιριασμένες τάσεις. Βάζει πάνω από όλα, τα δικαιώματα του ορθού λόγου και προσπαθεί με όλα τα μέσα να τα εξασφαλίσει όσο γίνεται περισσότερο. Ωστόσο, η πίστη με την οποία κάνει αυτή την προσπάθεια είναι ακόμα πιο αξιοθαύμαστη, γιατί ποτέ, σε κανένα πεδίο, επειδή ακριβώς πιστεύει στη λογική, δεν ξεχνά τα όριά της».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 297-300)

«ΠΕΡΙ ΥΦΟΥΣ» ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

«Το αντιθετικό ύφος αντιπροσωπεύει την πρώτη μεγάλη απόπειρα στην Αθήνα να δημιουργηθεί από τον πεζό λόγο ένα όργανο όχι απλώς έκθεσης γεγονότων και πληροφοριών αλλά συνειδητής τέχνης. Η αφαιρετική σκέψη του Θουκυδίδη, η τόλμη της γλώσσας του, η ποικίλη αλλά πανταχού παρούσα συμμετρία του, όλα πιστοποιούν πως ένωθε ότι ο πεζός λόγος μπορούσε να είναι ένα υψηλότερο μέσο έκφρασης. Το αντιθετικό ύφος, όπως είδαμε, πήγαινε εν μέρει από την ανάγκη για σαφήνεια, αλλά δείχνει επίσης τον αγώνα των ανθρώπων να δώσουν στον πεζό λόγο εκείνη τη μορφή και το σχήμα που θα του έδινε τη δυνατότητα για την ευρύτερη δυνατή χρήση.

Η σαφήνεια και η λεπτομερειακή επεξεργασία είναι τα χαρακτηριστικά του επίσημου ύφους του Θουκυδίδη, σε αντίθεση με το πραγματολογικό του – δηλαδή του ύφους των δημηγοριών και των περιγραφών σε αντίθεση με το ύφος των καθαρά πληροφοριακών μερών. Αλλά εξαιτίας του εύρους και της φιλοδοξίας της όλης του προσπάθειας στην Ιστορία να περιγράψει για τους αναγνώστες του μέλλοντος τις πολλαπλές δυνάμεις που επενεργούν στον πόλεμο, φαίνεται πως τις περισσότερες φορές η επεξεργασία υπερίσχυσε σε βάρος της σαφήνειας. Γιατί ο ίδιος ο σκοπός του έργου του επανειλημμένα τον οδήγησε να συσσωρεύσει συγκρίσεις και αντιθέσεις σε τέτοιο βαθμό, ώστε σχεδόν να αχρηστεύεται η σαφήνεια που ήταν ταυτόχρονα απαραίτητη για το σκοπό του. Η πυκνότητα των δημηγοριών είχε το ίδιο αποτέλεσμα. Οποιοσδήποτε από τους λόγους του Περικλή, για παράδειγμα, μπορεί να διαβαστεί φωναχτά σε λίγα λεπτά, αλλά, αν και δεν έχουμε καμιά πληροφορία πάνω στο θέμα αυτό, πρέπει να δεχτούμε ότι ο Περικλής θα μίλησε αρκετή ώρα. Αν είναι έτσι, ο Θουκυδίδης απέσταξε ως την πεμπτουςία τους τα λόγια του μεγάλου πολιτικού και έτσι αναγκαστικά οδηγήθηκε σε ακόμη μεγαλύτερη αφαίρεση» (J. Finley, *Θουκυδίδης*, Παπαδόπουλος, 1997, σελ. 262-263).

***

«Η σύνθεσις και το ύφος του Θουκυδίδου φέρουν επίσης εναργεστάτην τὴ σφραγίδα τῆς μεγαλοφυΐας του.

Αἱ παρεκβάσεις, τὰς ὁποίας τόσον ἠγάπων οἱ προηγούμενοι ἱστορικοί, κληρονομήσαντες αὐτὰς ἀπὸ τῶν ἐπικοῦς ποιητᾶς, εἰς τὸν Θουκυδίδην λείπουν σχεδὸν εντελῶς. Δηλαδή εἶναι τόσον ὀλίγα καὶ τόσον σύντομοι, ὥστε δὲν προλαμβάνουν νὰ διακόψουν τὴν ἐκτύλιξιν τοῦ κυρίου θέματος. Ἡ προσήλωσίς του εἰς τὸ θέμα ἐνθυμίζει τὴν πολυθρύλητον προσήλωσιν τοῦ Ἀρχιμήδους εἰς τοὺς κύκλους του. Δια τούτο ἡ ἱστορία του ἐκτυλίσσεται με γοργὸν ρυθμὸν τραγωδίας, τῆς ὁποίας ὁ θεατὴς περιμένει ἐναγωνίως τὸ τέλος. Ὁ Ἀριστοτέλης – ἀνήκων εἰς τὸν ἐπόμενον αἰῶνα – διδάσκει ὅτι εἰς μίαν καλὴν τραγωδίαν δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη τίποτε, ποῦ νὰ μὴν εἶναι ὀργανικῶς συνδεδεμένον με τὰ προηγούμενα ἢ τὰ ἐπόμενα. Τοιούτον κανόνα ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Θουκυδίδης. Ἀντιλαμβάνομεθα ἀπὸ τὸ ἔργον του ὅτι ἡ ευρυμάθειά του ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε πολὺ συχνὰ θὰ ἠμπορούσε νὰ διακόψῃ τὴν ἐκθεσιν τῶν πολεμικῶν γεγονότων καὶ νὰ μας ἀφηγηθῇ πράγματα ἐνδιαφέροντα καὶ νὰ δώσῃ πληροφορίας περὶ τοῦ ἀρχαίου βίου, ἰδιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ, αἱ ὁποῖαι μάλιστα θὰ ἦσαν σήμερον πολύτιμοι. Ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκαμε, διότι ἦτο ἀλλότριον τῆς προαιρέσεώς του.

Ἡ προσήλωσίς του εἰς τὸν σκοπὸν καὶ ἡ ἔντονος ἀποστροφὴ του πρὸς τὸ περιττόν, ὁσονδήποτε καὶ ἀν εἶναι ἐλκυστικόν, καθιστοῦν μερικὰ τμήματα τῆς ἱστορίας του κάπως ξηρά, κάπως μονότονα. Ἀλλ' αἱ περιγραφαὶ τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, τῆς πολιορκίας τῶν Πλαταιῶν, τῶν ἐν Πύλῳ καὶ Σφακτηρίᾳ ἀγῶνων, καὶ ἄλλων πολλῶν μικροτέρων τμημάτων, πείθουν τὸν ἀναγνώστην ὅτι καὶ ἡ ἀρχαίικὴ λιτότης δύναται νὰ δώσῃ εἰς τὸν λόγον θαυμαστὴν ἐνάργειαν καὶ πάθος συγχλονιστικόν.

Ἡ ἐξεικόνισις τοῦ χαρακτήρος τῶν ομιλούντων προσώπων εἶναι τελεία. Ὅταν μελετήσωμεν τὰς δημηγορίας τοῦ Ἀρχιδάμου, τοῦ Σθενελαΐδου, τοῦ Περικλέους, τοῦ Κλέωνος, τοῦ Νικίου, τοῦ Ἀλικιβιάδου κ.λπ. δὲν ἔχομεν ἀνάγκην οὐδεμιᾶς πληροφορίας δια τὸν χαρακτήρα

των. Ελάχιστοι – και πολύ μεγάλοι – είναι οι δραματικοί συγγραφείς οίτινες κατόρθωσαν να μας παρουσιάσουν χαρακτήρας τόσο ζωντανούς, τόσο ακριβείς και τόσο αληθινούς.

Είναι αναμφισβήτητον ότι ο Θουκυδίδης εις την σύνθεσιν του όλου έργου του και την εξεικόνισιν του χαρακτήρος των ομιλούντων προσώπων είχεν υποστή την επίδρασιν της ακμαζούσης τότε τραγωδίας, προ πάντων δε της τραγωδίας του Αισχύλου, όπως ο Ηρόδοτος της επικής ποιήσεως.

Η σύνθεσις των δημηγοριών, κρινομένων ασχέτως προς το σύνολον, μαρτυρεί επίδρασιν του διδασκάλου του Αντιφώντος του Ραμνουσίου. Το σχέδιον είναι πάντοτε απλούν. Δεν υπάρχει η πολυτέλεια των πολλαπλών υποδιαίρέσεων, η συνήθης εις μεταγενεστέρους ρήτορας. Η διατύπωσις είναι πάντοτε πυκνή, αναλόγως δε προς τον χαρακτήρα του ομιλητού, άλλοτε ήρεμος, σοβαρά, υψηλή, άλλοτε ζωηρά, τραχεία, ορμητική. Η δύναμις των έγκειται προ πάντων εις τον πλούτον των νοημάτων και την αδιάσπαστον συνοχήν των.

Ενα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του λεκτικού του Θουκυδίδου είναι αι απηρχαιωμένα ή ποιητικά λέξεις, τας οποίας δεν εχρησιμοποιούν πλέον οι συγγραφείς του 400 π.Χ. Είναι αληθές ότι τιαύται λέξεις, επειδή δεν υφίστανται την εκ της καθημερινής ομιλίας τριβήν και δεν συνδέονται αμέσως εν τη συνειδήσει μας προς αντικείμενα ή νοήματα συνηθισμένα, φαντάζουν ως εξαιρετικά, προσδίδουν δε εις τον λόγον κάποιαν μεγαλοπρέπειαν. Ως εκ τούτου δεν είναι απίθανον να εχρησιμοποίησεν αυτάς επίτηδες ο Θουκυδίδης. Αλλά η ιδιορρυθμία του δεν περιορίζεται εις αυτό και ίσως χρειάζεται γενικωτέραν εξήγησιν. Χρησιμοποιεί με πολλήν τόλμην νέας λέξεις, ιδιόκτας του επινοήσεις, ή δίδει πρωτότυπον έννοιαν εις άλλας λέξεις κοινής χρήσεως, δια να προδώση εις τον λόγον του μεγαλυτέραν ακρίβειαν ή συντομίαν ή πρωτοτυπίαν. Μεταχειρίζεται τα ουδέτερα των επιθέτων και των μετοχών αντί αφηρημένων ουσιαστικών και τα ρηματικά ουσιαστικά, τα δηλούντα ενέργειαν ή ενεργούν πρόσωπον, αντί των ρημάτων και των απαρεμφάτων. Παρομοίαν ελευθερίαν παρουσιάζει και εις την σύνταξιν.

Συντάσσει τα ρηματικά ουσιαστικά όπως τα ρήματα, προσπαθεί να συνάπτει τα νοήματα αμέσως, άνευ της μεσολαβήσεως μορίων, συμπύσσει τους προσδιορισμούς πολλάκις εις μίαν λέξιν, γενικώς δε φαίνεται πάντοτε προσπαθών να εύρη δια την έκφρασιν του νοήματος τη συντομωτάτην και ακριβεστάτην οδόν. Αποτέλεσμα της προσπάθειας ταύτης είναι η περίφημος βραχυλογία, η οποία δίδει εις τον λόγον γοργότητα και δύναμιν, πείθει δε τον αναγνώστην ότι ο συγγραφεύς ουδέποτε χρησιμοποιεί περιττάς λέξεις δια να καλύψη ένδειαν νοημάτων.

Πολλάκις τοποθετεί εις την αρχήν της προτάσεως προσδιορισμούς τους οποίους η κοινή χρήσις φέρει μετά το υποκείμενον και το ρήμα. Γράφει π.χ. “τῆς γάρ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἀνθεκτέα ἐστίν”, όπου η γενική θαλάσσης, ως εξαρτωμένη εκ του ἀνθεκτέα ἐστίν, έπρεπε να τεθή τελευταία. Τούτο γίνεται διότι οι προσδιορισμοί αυτοί τυχαίνει να εκφράζουν έννοιαν σπουδαιωτάτην, την κυριωτέραν έννοιαν της προτάσεως, και δίδεται εις αυτάς εξέχουσα θέσις προς έξαρσιν.

Συσσωρεύει και συνδέει πολλούς προσδιορισμούς διαφοροτρόπως εκφερομένους, ούτω δε επιτυγχάνει θαυμαστήν ποικιλίαν, αλλά καθιστά την φράσιν ανώμαλον και τραχείαν. Εκ της συσσωρεύσεως των πολυειδών προσδιορισμών και της βραχυλογίας ο λόγος καθίσταται πυκνός και βαθύς. Πολλάκις όμως εκ τούτου αποβαίνει τόσον σκοτεινός, ώστε να χρειάζεται προς κατανόησίν του προσπάθεια εντατική και επίπονος.

Αρέσκειται καθ’ υπερβολήν εις τας αντιθέσεις και αντιτάσσει τας έννοιας ανά δύο, άλλοτε δια των αντιθετικών συνδέσμων μεν - δε, άλλοτε δια των συμπλεκτικών τε - και, άλλοτε δια των προσδιορισμών λόγω - έργω και άλλοτε άλλως. Τας αντιθέσεις ταύτας επιτείνει δια της αντιδιαστολής συνωνύμων και της χρήσεως λεκτικών σχημάτων (παρονομασιών, παρισώσεων, ομοιοτελεύτων κ.λπ.) ούτω δε επιτυγχάνει να συνδυάζη την μεγίστην ακρίβειαν μετά της γλαφυρότητος, αλλά πολλάκις, διαπαράσσει την κανονικήν σειράν των λέξεων».

(Π. Ειφάρας, *Θουκυδίδη Πελοποννησιακός πόλεμος*, τόμ. Α', Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σ. 21-25)